



ÚSTAV ZEMĚDĚLSKÝCH A POTRAVINÁŘSKÝCH INFORMACÍ

ZEMĚDĚLSKÁ EKONOMIKA

Agricultural Economics

ČESKÁ AKADEMIE ZEMĚDĚLSKÝCH VĚD

9

ROČNÍK 43 (LXX)
PRAHA
ZÁŘÍ 1997
CS ISSN 0139-570X

Mezinárodní vědecký časopis vydávaný z pověření Ministerstva zemědělství České republiky a pod gescí České akademie zemědělských věd

An international journal published under the authorization by the Ministry of Agriculture and under the direction of the Czech Academy of Agricultural Sciences

Redakční rada – Editorial Board

Předseda – Chairman

Doc. Ing. Vladimír Jeníček, DrSc. (Česká zemědělská univerzita, Praha, ČR)

Členové – Members

Ing. Gejza Blaas, CSc. (Výzkumný ústav ekonomiky poľnohospodárstva a potravinárstva, Bratislava, SR)

PhDr. Stanislav Buchta, CSc. (Výzkumný ústav ekonomiky poľnohospodárstva a potravinárstva, Bratislava, SR)

Doc. Ing. Juraj Cvečko, CSc. (OTIS spol. s r. o., Bratislava, SR)

Prof. Ing. Jan Hron, DrSc., dr. h. c. (Česká zemědělská univerzita, Praha, ČR)

Mgr. Helena Hudečková, CSc. (Česká zemědělská univerzita, Praha, ČR)

Doc. Ing. Viera Izáková, CSc. (Výzkumný ústav ekonomiky poľnohospodárstva a potravinárstva, Bratislava, SR)

Ing. Josef Kraus, CSc. (Výzkumný ústav zemědělské ekonomiky, Praha, ČR)

Ing. Bohumil Prouza, CSc. (Výzkumný ústav zemědělské ekonomiky, Praha, ČR)

Prof. Ing. František Stěleček, CSc. (Jihočeská univerzita, České Budějovice, ČR)

PhDr. Jana Šindlářová (Mendelova zemědělská a lesnická univerzita, Brno, ČR)

Prof. Ing. Karel Vinohradský, CSc. (Mendelova zemědělská a lesnická univerzita, Brno, ČR)

Prof. Ing. Jozef Višňovský, CSc. (Slovenská poľnohospodárska univerzita, Nitra, SR)

Prof. Ing. Ivan Vrana, DrSc. (Česká zemědělská univerzita, Praha, ČR)

Vedoucí redaktorka – Editor-in-Chief

Mgr. Alena Rottová

Redakční kruh – Editorial circle

Prof. Dr. Konrad Hagedorf (Humboldt-Universität zu Berlin, Deutschland)

Prof. Dr. Alois Heißenhuber (Technische Universität München, Deutschland)

Prof. J. Sandorf Rikoon, PhD. (University of Missouri-Columbia, USA)

Cíl a odborná náplň: Časopis publikuje autorské vědecké statě s agrární tematikou z oblasti ekonomiky, managementu, informatiky, ekologie, sociálně-ekonomické a sociologické. Od roku 1993 zajišťuje kontinuálně problematiku dosud uveřejňovanou ve zrušeném časopisu Sociologie venkova. Široké tematické spektrum zahrnuje prakticky celou sféru agrobusinessu, tj. ekonomickou problematiku dodavatelských vztahů, tj. sféru pro zemědělství a potravinářský průmysl, sociálně-ekonomickou problematiku a sociologii venkova a zemědělství, až po ekonomiku výživy obyvatelstva. Statě jsou publikovány v jazyce českém, slovenském nebo anglickém. Abstrakty z časopisu jsou zahrnuty v těchto databázích: Agris, CAB Abstracts, Czech Agricultural Bibliography, WLAS.

Periodicita: Časopis vychází měsíčně (12x ročně), ročník 43 vychází v roce 1997.

Přijímání rukopisů: Rukopisy ve dvou vyhotoveních je třeba zaslat na adresu redakce: Mgr. Alena Rottová, vedoucí redaktorka, Ústav zemědělských a potravinářských informací, Slezská 7, 120 56 Praha 2, tel.: 02/24 25 79 39, fax: 02/24 25 39 38, e-mail: fofo@uzpi.cz. Den doručení rukopisu do redakce je publikován jako datum přijetí k publikaci.

Informace o předplatném: Objednávky na předplatné jsou přijímány pouze na celý rok (leden–prosinec) a měly by být zaslány na adresu: Ústav zemědělských a potravinářských informací, vydavatelské oddělení, Slezská 7, 120 56 Praha 2. Cena předplatného pro rok 1997 je 672 Kč.

Aims and scope: The journal publishes original scientific papers dealing with agricultural subjects from the sphere of economics, management, informatics, ecology, social economy and sociology. Since 1993 the papers continually treat problems which were published in the journal Sociologie venkova a zemědělství until now. An extensive scope of subjects in fact covers the whole of agribusiness, that means economic relations of suppliers and producers of inputs for agriculture and food industry, problems from the aspects of social economy and rural sociology and finally the economics of the population nutrition. The papers are published in Czech, Slovak or English. Abstracts from the journal are comprised in the databases: Agris, CAB Abstracts, Czech Agricultural Bibliography, WLAS.

Periodicity: The journal is published monthly (12 issues per year), Volume 43 appearing in 1997.

Acceptance of manuscripts: Two copies of manuscript should be addressed to: Mgr. Alena Rottová, editor-in-chief, Institute of Agricultural and Food Information, Slezská 7, 120 56 Praha 2, tel.: 02/24 25 79 39, fax: 02/24 25 39 38, e-mail: fofo@uzpi.cz. The day the manuscript reaches the editor for the first time is given upon publication as the date of reception.

Subscription information: Subscription orders can be entered only by calendar year (January–December) and should be sent to: Institute of Agricultural and Food Information, Slezská 7, 120 56 Praha 2. Subscription price for 1997 is 170 USD (Europe), 177 USD (overseas).

RURALIZACE A JEJÍ AKTÉŘI

RURALIZATION AND ITS ACTORS

H. Hudečková

Czech University of Agriculture, Prague, Czech Republic

ABSTRACT: This article contributes to the discussion about the development and contemporary situation in the Czech countryside. The paper is framed by the questions: Is Czech rural society able to pursue its own interests, or is its fate to copy impersonal consumptive society without any values? In the case Czech rural society is able to pursue its interests, the question is who is the actor of ruralization. Answering the mentioned questions, the author starts from theoretical conception concerning divergency and convergency of urban and rural areas. This concept shapes the frame for dealing with the problems of the process of ruralization (i.e. the dissemination of rural patterns of life) and re-definition of rurality (i.e. an accent on local community; on participation in the life of the local community; on strengthening relative economic self-sufficiency of community; on environmentally friendly farming done in accordance with nature and landscape; on orientation towards ecological equilibrium, and others). The material for considering these issues is provided in literature dealing with similar topics and in the data gathered through sociological research of Czech countryside in 1990–1996.

The results that are presented in this article distinguish two large groups. The actors of the ruralization can be found inside these groups. The author uses three axes to differentiate these groups: urban dwellers and rural dwellers (immigrants and native); farmers and non-farmers (traditional and non-traditional ones); formalized (i.e. with the dominance of reasonable and organized action) and non-formalized activities (i.e. those with the dominance of spontaneous and everyday action).

The first group is formed by the "ideologists of rurality". They are mostly urban people. They are involved in the activities aiming to help ruralization through the frame of specialized organizations. These organizations aim to restoring ecological equilibrium and rural community. They react on the failures and the risks that were created by the expansion of urban society. Those actors face sometime the clash of social roles because often they are state employees working in the state administration. There are many urban organizations and the initiatives of ruralization as well, but their action is rather more disunited than concentrated. That is why there is no effect of synergy in their work. The expansiveness of these actors does not influence the decision-making bodies significantly.

The second group consists of such members of rural population who maintain (eventually expand) rurality through their life style and everyday action. The author characterises several sub-groups within this group – traditional rural people, emerging strata of new peasants, the heirs to collective farming, non-farmers and neo-rural population. The characteristics of these sub-groups are concentrated on the potentiality with regard to the actionship in the process of ruralization. The characteristics also focus on the question whether the potency is defined more by the heritage of the traditional rural culture or whether it is rather a new phenomenon that is oriented into the present and future, into a new quality of countryside within the "ill" consumptive society. The last out of the mentioned sub-groups (neo-rural population) was not investigated in the Czech Republic up to now. That is the reason why the author refers to the example from France (Léger, Hervieu: *Le retour à la nature*, 1978).

The conclusions point out that there are few of the actors of ruralization compared to the urban population and to large part of rural population who accepted urban (urbanized) life style. Even less there are such actors of ruralization who are "authentic". It means their perception, evaluation and action for the benefit of ruralization are deep, they comprehend its sense and take care about its fulfillment. Rural renaissance in the Czech Republic is at the beginning indeed. Since the 1980s there have been recorded slowing down the decrease of the rural population. Nevertheless, the process differentiating the villages into viable ones and those without the ability to survive still continues. What is now concerned, are the objective factors of development (mostly economic and financial problems, transport connections with surrounding settlements, technical infrastructure and social facilities, lack of jobs) and the factors of subjective origin (generally low capability of the community to overtake the responsibility for its own future).

urban-rural relations, rurality, ruralization, urbanization, actors of ruralization

ABSTRAKT: Článek je zamyšlením nad otázkou, kdo se v České republice stává (resp. může stát) aktérem ruralizace v rámci možné rurální renesance. K zamyšlení je použita jak sekundární analýza odborné literatury, tak vlastní pozorování autorky uskutečněná sociologickým výzkumem na českém venkově v letech 1990–1996. Teoretické východisko tvoří koncept o divergenci a konvergenci města a venkova včetně probíhající odborné diskuse o procesu ruralizace a znovudefinování rurality. Výsledky uvedené v článku zahrnují rozlišení dvou velkých skupin, v rámci kterých jsou hledání aktérů ruralizace. Jednu

skupinu tvoří tzv. „ideologové rurality“, povětšinou měšťané, kteří svým jednáním prostřednictvím specializovaných organizací vyvíjejících činnosti v šíření procesu ruralizace reagují na chyby a rizika přinesená moderní městskou společností. Druhou skupinu představují venkovské, kteří svým životním stylem a každodenním jednáním napomáhají udržovat ty z rysů venkovské kultury, které jsou sledovány jako výrazné prvky „rurality“ (tj. akcent na lokální pospolitosť a participaci na životě obce, zachování ekologické rovnováhy, šetrné hospodaření v souladu s přírodou a krajinou, orientace na vyšší výrobní a spotřební soběstačnost komunity). I když aktéři ruralizace nenacházíme mnoho a otevřenou otázkou zůstává jejich autenticita, stávají se přesto legitimními soupeři urbanocentrických zájmových skupin na „bitevním poli“ trvale udržitelného žití.

vztahy město-venkov, ruralita, ruralizace, urbanizace, aktéři ruralizace

ÚVOD

V Zemědělské ekonomice č.11 z roku 1993 jsme s M. Lošťákem publikovali článek s názvem „Urbanismus, kolektivismus a sociální hodnoty na českém venkově“. Uvažovali jsme v něm o působení urbanizačního procesu na venkovské společenství v České republice a vyslovili hypotézu o jeho převážně stejnosměrném působení s kolektivizačním procesem, a to ve smyslu prosazování globalizační tendence.

Jako empirický materiál v tom případě posloužilo hlavně dotazníkové šetření „Kvalita a podmínky života venkovského obyvatelstva“, které v letech 1992–1993 proběhlo v České republice, v Polsku a Německu. Terénní šetření se uskutečnilo za účasti řešitelů, bylo tudíž doprovázeno pozorováním a dalším, nestandardizovaným dotazováním v místech výzkumu.

V závěru zmíněného článku se ptáme: „Je naše hospodářsky, občanský i kulturně oslabené rurální společenství schopné bránit se nerozumnému směřování k přechodu k beztvaremu a neosobnímu konzumnímu společenství bez vlastních hodnot? Je schopné takto se bránit, s pomocí politické moci, která by prosazovala jeho zájmy?“

A předpokládáme, že je potřebné, má-li tomu tak být, rozvinout vnímavé, rozumné a odpovědné jednání s ohledem na budoucnost a s prosazujícími se prvky regionalizace. Vyslovili jsme zároveň domněnku, že by na venkově mohla existovat skupina, preferující duchovní stránku života, respektující minulost, současnost i budoucnost. Pak je možné očekávat, že právě taková skupina by byla schopná hledat alternativu pro budoucnost života na venkově.

Tento článek navazuje na zmiňovaný, aby pokračoval v diskusi na dané téma.

METODOLOGICKÝ PŘÍSTUP A CÍL

Naše pozorování venkovského života pokračují. Nejde přitom o jeden speciální výzkum, zaměřený na výše položené otázky, které jsou ostatně velmi širokého rozsahu.

V roce 1994 ukončila autorka statě dvouleté řešení vlastního projektu „Agrární změny v kontextu obnovy a rozvoje venkova“, podporovaného Středoevropskou univerzitou. V letech 1993–1996 spolupracovala ve třech výzkumných týmech, řešících v mezinárodním

srovnávání problematiku transformace venkova a zemědělství v zemích postsocialistické střední a východní Evropy (za koordinace: M. C. Maurel – Université Paul Valéry Montpellier, Francie, H. Lamarche – Université Paris X Nanterre, Francie, N. Swain – University of Liverpool, Anglie). Od roku 1995 spolupracuje se skupinou rurálních sociologů z University of Missouri – Columbia, USA.

V rámci řešených výzkumných úkolů probíhala v letech 1990–1996 řada empirických šetření, a to celkem ve čtrnácti venkovských obcích, lišících se velikostí (od 156 do 2 959 obyvatel v roce 1991), geografickými, demografickými, hospodářskými a sociálními charakteristikami. Přesto jejich výběr zahrnul jen některé typy ze široké variety českých a moravských vesnic. Šetření byla zaměřena na sociální instituce, vztahy, struktury, zahrnovala i sociální hodnoty, normy a vzory jednání z hlediska jejich změn. Kvalitativní postupy se soustředily na rozhovory s pamětníky a klíčovými představiteli hospodářské, správní a kulturní sféry lokálního života (v obcích byly v rozmezí tří let opakovaně uskutečněny rozhovory s 10–20 osobami), na pozorování a studium místních dokumentů. Rozhovory se vždy zúčastnili tři výzkumníci, kteří následně interpretovali získané záznamy. Empirická šetření sledovala vývoj hospodářského, politicko-občanského a sociokulturního života v obcích v jistých dobových meznících – před 1. světovou válkou, 20. léta, po 2. světové válce do kolektivizace, kolektivizace vesnice, dvě vlny slučování zemědělských podniků po kolektivizaci, období těsně před dekolaktivizací, dekolaktivizace. V některých z vesnic, podle toho do kterého z výzkumných projektů byly zařazeny jako objekty sledování, se uskutečnila i dotazníková šetření, věnovaná názorům zemědělského obyvatelstva na probíhající sociální změnu na venkově (7 obcí, 217 respondentů, tj. od 50 do 85 % ze zemědělského obyvatelstva v obci) a/nebo již zmíněné šetření o životních podmínkách a kvalitě života na venkově (3 obce, 381 respondentů).

Dalšími zdroji pro uvažování o předmětné problematice jsou historické prameny, statistická šetření, další soudobé dokumenty (např. legislativa, denní a odborný tisk), odborné práce a konzultace s odborníky na dané téma. Všechna získaná data poskytují bohatý materiál pro přemýšlení a ke konfrontaci sociální reality českého venkova s realitou v dalších zemích (ať již v těch, kde proběhla, tak v těch, kde neproběhla kolektivizace). Bylo to možné v rámci diskusí při četných

menších pracovních setkáních, a také při mezinárodně organizovaných sympóziích, seminářích aj.

Empirické studium se přitom opíralo o řadu dílčích teoretických konceptů, z nichž pro tento článek je podstatný koncept vztahu mezi městem a venkovem současně pracující s konceptem urbanizace venkova a konceptem ruralizace.

Cílem příspěvku je přispět k diskusi o vývoji a současné situaci českého venkova, pohlížíme-li na něj s perspektivou zachování svébytnosti v rámci integračního procesu mezi městem a venkovem, dvou (původně oddělených) typů sociální organizace v geografickém prostoru.

TEORETICKÁ VÝCHODISKA

Ve vývoji sociologického myšlení, zaměřujícího se na venkovský prostor a jeho společenství, můžeme rozpoznat tři odlišné přístupy při řešení vzájemného vztahu mezi městem a venkovem.

Tzv. „dichotomický přístup“ (datovaný svým vznikem již na rozhraní 19. a 20. století a spojovaný ve svém zárodku s Tönniesovou *Gemeinschaft und Gesellschaft*) se, navzdory svému již počátečnímu hodnocení jako značně schématický, udržel v převaze ještě v 50. letech. Např. G. Friedman, který v roce 1951 organizuje v Paříži kolokvium na téma „Město a venkov, urbánní a rurální civilizace ve Francii“ (Kayser 1990: 14) zůstává zaražen, že „...nejlepší duchové sociálních věd odmítají opustit dichotomický přístup, ač jsou konfrontováni s komplexním vývojem tohoto období...“. Vysvětlení tvrdošíjného udržování tohoto konceptu lze možná nejvíce podpořit existencí dvojího vlivu. Jedním může být silný metodologický vliv Weberových „idealtypů“. Druhým je pak, též podle mého názoru, vliv ideologického zabarvení, související s velkými společenskými otřesy první poloviny 20. století. Není asi daleko od skutečnosti, domníváme-li se, že odtud pramení jakási skrytá výzva k obnově chátrajícího lidského společenství, a k tomu se vzor Tönniesovy *Gemeinschaft* hodí.

Následující „koncept kontinua město-venkov“ je laiden optimisticky a perspektivně. Nese v sobě stále početí diametrálního rozlišování „městského“ a „venkovského“. Řadí jednotlivé lokality na společnou osu, na níž jen v ideální (ne v reálné existující) kontrapozici poloze stojí vykonstruované „město“ a „venkov“ jako dva protipóly téže osy. K zařazení reálné existující lokality a jejich komunit na tuto kontinuitální osu je používána řada analytických ukazatelů geografického, demografického, ekonomického a sociálního druhu, jejichž konfigurace určuje pozici sídla na ose podle míry jeho urbanizace. Je to „urbanocentrický“ koncept, neboť předpokládá asimilaci „venkova městem“ do jednotného typu sociální organizace, a to urbánního typu. Je vysvětlitelný opojením urbanizací, industrializací, standardizací a unifikací. Vznikly v 50. letech, nabývající na síle v 60. letech a převládající v 70. letech,

měl od počátku svého vzniku kritiky a odpůrce, a to jak z ideologických, tak z metodologických důvodů (např. Pahl, Rambaud, Lefebvre). Za utopické je jimi považováno, že by prostřednictvím urbanizace měl venkov překonat svou „opožděnost ve vývoji“, jak tento koncept předpokládá. Kritizováno je jednak samotné používání pojmů „městský“ a „venkovský“ ve smyslu snahy charakterizovat jejich prostřednictvím v dané době typickou sociální organizaci podle lokální podmíněnosti (tj. metodologická kritika), a jednak pokrytectví, s kterým „město“ nabádá „venkov“ a zemědělství, aby ochraňovalo životní prostředí (tj. ideologická kritika).

Nejmladším konceptem je „koncept o divergenci a konvergenci města s venkovem“. Rozvíjí se od 70. let a na síle nabývá ve druhé polovině 80. let. Je spojen hlavně s nanterskou skupinou sociologů venkova (Mendras, Jollivet a další). Snad nejlépe, i když trochu abstraktně, lze vyjádřit jeho podstatu takto – obsah vztahu mezi „městem“ a „venkovem“ v soudobém světě je definován jako „prolínání protějšků“. Taková definice vyjadřuje stále sílící sociální a ekonomickou integraci mezi „městem“ a „venkovem“, přičemž „město“ nad „venkovem“ dominuje, ale také obsahuje uznání protikladu mezi „městem“ a „venkovem“. S tímto protikladem dnes nelze operovat ve smyslu prvního pojednávání konceptu. Je odmítáno, že existuje lokální podmíněnost celého sociálního systému sídla, který je pak „městský“ nebo „venkovský“. Protiklad se však promítá do sociálních pozic individuů. A jestliže zároveň platí dominance „města“ nad „venkovem“, znamená to potom, že každého venkovana charakterizuje dvojí teritoriální příslušnost – k „městu“ i k „venkovu“. Teritoriální příslušnost k „venkovu“ tvoří pro jeho obyvatele bázi pro posilování vlastní identity prostřednictvím kulturní a symbolické funkce (tj. doména vyjevování zmíněného protikladu). A to je důvod, proč se v rámci tohoto nejmladšího, třetího pojetí vztahu mezi „městem“ a „venkovem“ objevuje snaha znovu vymezit pojmy „ruralita“ (venkovskost) a „ruralizace“ (povenkovštění).

OD TEORIE K PRAXI

Než se pustím do představení snah o znovudefinování „rurálního“, „rurality“, „ruralizace“, považuji za prospěšné uvést další důležité okolnosti, nejen zrod třetího ze jmenovaných konceptů. Píše o nich Zarost (1993), a to v následujícím kontextu. V posledních letech pozorujeme zvýšený zájem o vesnici a venkovské prostředí, a to jak v masmédiích, tak ve výzkumu, a také v politických kruzích. Dokladem toho je např. Evropská kampaň za rurální oblasti (European Campaign for Rural Areas), která probíhala v letech 1987–1988 pod heslem „Rurální výzva“. Anebo, zintenzivňuje se činnost asociací a institucí propagujících rurální kulturu, architekturu a ochranu přírodní a rurální krajiny, jako jsou např. ECOVAST a Europa Nostra.

Podle Starosty se doslova rozpoutala celoevropská diskuse, v níž sociologové nestojí stranou. Jednak se zamýšlejí, proč taková situace nastala, a jednak se snaží tento proces ovlivnit. Stále je patrná inklinace některých sociologů ke druhému ze jmenovaných konceptů. Znamená to pak, že v této diskusi zastávají názor, že vesnice je pasivním účastníkem urbanizačního procesu a svou identitu udržuje ponejvíce jakýmsi folklórním způsobem. Naproti tomu proud, který vychází ze třetího z uvedených konceptů, hovoří o tzv. „rurální renesanci“, jejímž důležitým prvkem je proces ruralizace, probíhající současně s procesem urbanizace, a to v rámci toho druhého pohybu, který jsem výše nazvala „prolínáním protějšků“. Potom ruralizaci nelze podřazovat pod proces urbanizace buď jako projev její rané fáze (který s její vzrůstající silou postupně mizí), anebo jako její defekt – takové pojetí odpovídá konceptu kontinua město-venkov. Zastánci třetího proudu mluví o ruralizaci jako o procesu, probíhajícímu ruku v ruce s urbanizací, ve vyspělých i v méně rozvinutých společnostech, a jen v tomto ohledu je průběh odlišný.

A ZPĚT K TEORII

Jestliže „urbanizaci“ Musil (1977) definoval jako proces rozšiřování a přijímání městských vzorů chování, systémů hodnot a prostorového rozvoje populací dané společnosti, navrhuji polští sociologové venkova (např. Czerwinski, Jalowiecki, Piotrowski, Ossowski, Sadowski, Starosta), aby v opačném duchu byla přijata definice „ruralizace“ vztahující se na šíření a relativně stále přijímání venkovských vzorů chování, systémů hodnot, mentality a způsobu prostorového rozvoje v dané společnosti. Je procesem přenosu „rurality“, tj. jakéhosi vyabstrahovaného souboru územních a sociálních charakteristik či vlastností, považovaných v daném čase a prostoru za typické pro vesnici jako socio-územní strukturu. Přenos probíhá různými prostředky a s různými aktéry.

Můžeme namítnout – ale „považování něčeho za něco“ se může velmi lišit případ od případu. Někdy se přece nepodařilo dosáhnout shody v tom, co je „opravdu venkovské“ a naopak. Přitom se toho pojmu užívá v mnoha encyklopediích. Z jejich rozboru vyplývá, že nové definice „venkovského“, „rurálního“ již nezahrnují jen zemědělství a čím dál tím více se v nich objevují faktory nových funkcí – nezemědělské aktivity v hospodářské oblasti, nezbytnost ekologické rovnováhy, odpočinek a rekreace. V platnosti zůstává, že venkov je zvláštním sektorem společnosti – je to soubor míst, obsahujících takové prvky vytváření sociální dynamiky, které dovolují venkovskou společnost analyzovat jako originální entitu a tudíž zvláštním způsobem. Jako redukovanou a empirickým účelům podřízenou použijeme s Kayserem (Kayser 1990: 13) následující definici: „Ekonomický a sociální systém integruje město a venkov a pro charakteristiku venkovského je typické, že není pořádkovým prvkem

v organizaci společnosti. Venkovský prostor představuje jedinečný způsob svého užití a sociálního života. Je typický nízkou hustotou obyvatel i zástavby (která je diskontinuální) a převahou přírodních porostů. Převládá v něm agro-leso-pastevní užití prostoru. Způsob života obyvatel je charakteristický příslušností k malým obcím a jedinečnými vztahy k prostoru. Je zde vytvořena specifická identita a reprezentace prostřednictvím tzv. rolnické kultury“.

Poslední zastavení, pokud jde o definiční vymezení příslušných pojmů, věnujme „ruralitě“ a pokusme se, za pomoci publikovaných sociologických prací, upřesnit onen výše uvedený vyabstrahovaný soubor charakteristik a vlastností, platných v daném čase a prostoru pro vesnici jako socio-územní strukturu. Starosta (1993: 8) se v tomto ohledu domnívá, že v západních zemích představuje obsah „rurality“ jistý druh negace masové industriální společnosti, ohrožované ekologickými problémy a je orientován zejména k aspektům psychosociálním, územním a ekologickým. K ruralitě patří především znaky:

- považování komunity (společenství) za základní jednotku sociální organizace pro člověka,
- hluboké povědomí (identifikace) členů této komunity o vzájemnosti a společné příslušnosti,
- projevy prvních dvou znaků ve vysoké míře participace na životě komunity prostřednictvím zapojení v rozličných místních skupinách,
- rurální komunita tak zůstává „arénou žití v místě“,
- její členové respektují materiální tradice, avšak zahrnují je do širšího moderního rámce,
- relativně nižší hustota obyvatel v daném prostoru lokality se kombinuje s existencí nezemědělských profesí,
- vysoká hodnota je přisuzována těsnému kontaktu s přírodou a přírodním prostředím.

Takové vlastnosti svědčí o ukotvení lidí ve vlastním fyzickém a sociálním prostoru, což by mohlo být jádrem specifické kulturní a sociální identity.

Naproti tomu v zemích tzv. postsocialistických podle Starosty (1993: 9) zahrnuje obsah „rurality“ více i hledisko ekonomické a hledisko tradiční vrstvy rolníků:

- komunitu její členové považují za omezující jednotku sociálního života,
 - hlavním zdrojem uspokojování potřeb zůstalo zemědělství,
 - hlavní referenční skupinou není diferencovaná komunita sestávající z příslušníků různých profesí, ale spíše homogenní rolnictvo jako sociální třída,
 - členové rurálních komunit si neuvědomují těsnější kontakt s přírodou jako potřebnou hodnotu,
 - tradiční systém hodnot a vzorů chování je hluboce zvnitřněn (internalizován),
 - rurální komunita je především „arénou práce“, zatímco „aréna žití“ ustupuje do pozadí.
- Srovnáme-li takové vlastnosti s dříve uvedenými, tyto působí ambivalentním dojmem. Na jedné straně

svědčí o síle tradičních vlastností „ruralit“ – „zemědělskost“, internalizace tradičního systému hodnot, na straně druhé tušíme stopy vykořenění – slabé vnímání a oceňování přírody, nepřilíhají příznivé vnímání komunity. Vysvětlení bych spatřovala v rychlejšímu postupu industrializace výrob (která dává příležitost pozapomínat na vzácnost přírody a přináší okamžité zisky) než urbanizace sídla (která nezajišťuje relativně srovnatelnost podmínek žití s městem, včetně kulturních a občanských aspektů).

Pokud se zamyslíme nad vývojem českého venkova a srovnáme jej se Starostovým pozorováním charakteristik „ruralit“ v zemích na západě a východě Evropy, lze si představit, že pro naše poměry budou platit jen některé z nich. Starosta nepřilíhí zohledňuje „startovní podmínky“, s kterými jednotlivé země střední Evropy vstupovaly do procesu kolektivizace, a ani samotný proces kolektivizace, resp. jeho sílu ve směru spolupůsobení s procesem industrializace a urbanizace.

RÁMEC URBANIZACE – RURALIZACE

Ač konfrontování s procesem kolektivizace, nevystoupili jsme z evropského rámce druhé poloviny dvacátého století. Venkov se ocitl v paradoxní situaci – základna výroby, která závisí na tom, co po svých požadavcích vznesených ve jménu zachování ekonomické a sociální parity obdrží zvenjšku, od té druhé části společnosti. Venkovská společnost, která se do globální společnosti zapojuje za cenu obrovského vnitřního přerodu, prošla vlastním pádem, projeveným v rurálním exodu, který musel být uskutečněn, aby se stala součástí tzv. otevřené společnosti. Od té doby se objevují první vlastnovky úvah o venkovské společnosti, které ji nepojímají jen jako kulturní dědictví, ale jako transformující se sociální prostor, zahrnující při tom nesmírnou varietu rozličných aktů, v nichž se mísí projevy urbanizace a ruralizace (změny v zemědělské práci, rodině, spotřebě, chalupaření, agroturistika, politické a občanské iniciativy pro venkovská společenství a řada dalších).

V tom všem je velmi nesnadné rozlišit, co je z hlediska venkova „autentické“. Neboť masmédiá, ovládaná nerurálními společnostmi produkují představu o rurální společnosti, jejich lidech, vlastnostech. A lze s úspěchem pochybovat o tom, že by za většinou z těchto představ nestály komerční zájmy, ačkoli se vždy odkazuje k pevným lidským hodnotám, spojovaným tradičně s rurálním prostorem. Potom můžeme buď s hořkostí, či se shovívavostí moudrých (jak je líbo) poznamenat: to se děje zhruba půlstoletí poté, co byly tyto hodnoty zavržovány jako přežitky (u nás navíc spojované s adjektivem „buržoazní“).

Proto si budeme lámat hlavu přinejmenším s tím, co dnes vlastně zahrnuje identita venkova, tedy jejich pojímání vlastního původu a přínalžitosti k určité komunitě (což má individuální a kolektivní dimenzi) a co je z jejich hlediska „cizí“. A také s tím, co vyplývá z konfrontace veřejných představ o aktuální situaci

venkova, představ zabydlených ve sféře výzkumníků, technokratů, volených zástupců a případných dalších, kteří se nechťají anebo nemohou tomuto tématu vyhýbat.

Jestliže se mluví o renesanci venkova, nejde o jakési poetické představy, ale o termín převzatý z odborné literatury. Netýká se jistě každého místa v rurálním prostoru. I nadále probíhá proces diferenciace, při němž jsou některá místa stále ohrožena rurálním exodem, ale jiná budou schopná své vlastní rekonstrukce ve smyslu uplatnění vůle dodat svému vlastnímu prostředí život. Přece jen se objevují svědectví o rozličných, více či méně zřetelných iniciativách, o změnách ve strukturách, sociálních sítích a lidských zdrojích předznamenávajících prvky vlastní životaschopnosti venkova. Existují také, i když zatím skromné zkušenosti se zhodnocením ekonomických, sociálních, technologických, technických a kulturních inovací na venkově prostřednictvím rurálního rozvoje.

Nezřízené optimisty bych nyní chtěla trochu zarazit. Předchozí odstavec nebyl psán po zhodnocení našich podmínek, nýbrž tyto myšlenky lze najít v dílech sociologů západní Evropy. Nevidím však důvod, proč by tomu mělo být u nás jinak, i když započítáme naše specifické a jistě svízelné peripetie. Samotný urbánní styl žití tomu napomáhá. Zrovna tak, jako známe z právě uplynulé historie rurální exodus, je neméně známý pohyb, který je nazýván „útekem před moderní civilizací“. Zda jde o módní záležitost, o reakci na pocitované obavy či o skutečně promyšlené nebo procítěné jednání beroucí v ohled širší souvislosti lidského žití, nevím. Argumenty a interpretace se různí. Píše o nich Librová ve statích o decentralizaci osídlení v České republice (Librová 1996, 1997).

My se pokusíme zastavit jen u jedné otázky – kdo je aktérem ruralizace.

AKTÉŘI RURALIZACE

Nejprve se domluvíme na tom, že v nejobecnějším pojetí jimi mohou být individua, skupiny a instituce, které záměrně nebo nezáměrně přenášejí a rozšiřují „ruralitu“. V zásadě je můžeme rozlišit na dvě velké skupiny.

Na venkovany, kterým je ruralita každodenností a druhou bych označila za „ideology ruralit“ v dobrém smyslu toho slova. Ti druzí vycházejí z kritiky industriální společnosti, obývají města a přesto jsou vědomými aktéry ruralizace. Zatímco ta první skupina se nevyznačuje vyšší mírou formalizace svých aktivit ve prospěch ruralizace, u té druhé je tomu spíše naopak. V obou případech je sázkou ve hře jejich počet, jejich postavení a expanzivita, pokud jde o moc prosazovat alternaci k převládajícím urbánním vzorům žití.

Jestliže bychom se pustili do výčtu organizací (společností, sdružení, svazů, spolků, hnutí, nadací, klubů, agentur... a také některých školních institucí), najdeme v České republice poměrně mnoho takových, které si jako hlavní zaměření zvolily propagovat a pracovat pro

zachování ekologické rovnováhy, pro pojímání komunity (lokální pospolitosti) jako základní, člověku příjemné formy života s vysokou mírou vnitřní kooperace, sociální odpovědnosti a koheze, pro šetrné biodynamické hospodaření v souladu s přírodou a krajinou a zaměřené na větší výrobní a spotřební soběstačnost komunity. To je završeno ideami odpovědného občanství, vědomé orientace na prosperitu prostředí lidského žití a na participaci většiny na řízení obce, aby bylo dosaženo takových forem sociálního života, jež budou poskytovat větší pocit bezpečí, účasti a citového podílení než nabízejí (dnešní) urbánní formy.

Tyto organizace používají jako hlavní dva druhy prostředků k prosazování svých cílených aktivit – speciální programy činnosti a šíření „ideologie ruralizace“ v masmédiích, očekávající, že způsobí tlak na decizní sféru, která se orientuje dle městských vzorů. Některé z nich mají mezinárodní, jiné národní a další regionální dosah, některé z nich jsou více a jiné méně provázány s vládními, státními organizacemi (ministerstvy a jimi řízenými výzkumnými pracovišti), a to institucionálně (především prostřednictvím oněch speciálních programů a finančních prostředků) a/nebo prostřednictvím osob (které se zároveň angažují jako zaměstnanci státních organizací a dobrovolníci v těch nevládních iniciativách, což v určitých situacích může těmto osobám působit komplikace střetu rolí).

Zasvěcený rozbor vztahů, rozprostírajících se na široké paletě, kterých organizované činnosti v rámci ruralizačního proudu nabyly, nemůže být jednoduchý a nemůže mít jednoznačné výsledky. Mohou se v tom objevit až „hrdinské činy“ jednotlivců a malých skupin z těch „nezávislých organizací“, mohli bychom vyslechnout svědectví o pociťované rozdrobenosti rolí státních zaměstnanců, angažovaných současně v nestátních organizacích působících v ruralizačním procesu, můžeme také pozorovat až pokrytecká prohlášení realizace principů trvale udržitelného žití za peníze těch, kteří si myslí, že jediná cesta k němu vede přes intenzifikaci modernistického typu. Takové a řadu dalších vnějších projevů organizovaných vztahů, jichž nabývají ruralizační aktivity, nelze zhodnotit, aniž by to bylo problematické, diskutabilní.

Organizace a iniciativy nositelů ruralizačního procesu jsou více reprezentovány těmi, jejichž původ je urbánní a východiska aktivit jsou reakcí na urbánní chyby (než těmi, jejichž původ je rurální a východiska spontánní). Organizací a iniciativ ruralizačního procesu je hodně, ale jejich spíše roztržité než soustředěné působení nevyvolává tzv. synergický efekt. Postavení a expanzivita těchto aktérů pak neovlivňuje výrazně

decizní sféru. To však neznamená, že jsou zanedbatelnými partnery v soupeření mezi „městem“ a „venkovem“. Aniž bych zamýšlela cokoli zlehčovat, řekla bych, že to je „taková normální situace“ vzhledem k velké sociální změně, kterou naše společnost prochází.

Pokud jde o druhou skupinu, není o nic méně tvrdým optimismem. Zkusme postupovat tak, že ji dále rozdělíme a budeme přemýšlet o potenci dané menší skupiny vzhledem k aktérství v ruralizačním procesu.

1. skupina – „tradiční venkované“

Nositelé tradičních prvků rurální kultury, jsoucí rurálního původu a spontánního chování v rámci zvnitřněné rurality. Najdeme je na venkově jako reziduální skupinu. Patří sem lidé starší generace, zabývající se zemědělstvím (ne však výhradně), se slabým ekonomickým, kulturním a sociálním kapitálem¹. Tvoří skupinu silně rezistentní vůči uplynulým urbanizačním a kolektivizačním tendencím, se kterými se bezprostředně setkali. Není to skupina expandující, ale naopak, je na ústupu. Není schopná ovlivnit jiné v duchu rurální renesance nesené potřebami 90. let dvacátého století. Připojím-li subjektivní názor, vlastní postoj, jsou to lidé obdivuhodní a dávají tušit sílu kořenů venkovské kultury. Nemají sílu budoucnosti, ale spočívají ve vlastní stabilní přítomnosti, přítomnosti věci v místě a v čase. Nejsou četní, nejsou aktéry v pravém slova smyslu, ale mohou být vzorem a inspirací novým aktérům ruralizace.

2. skupina – „střední selský stav“

Právě tato skupina navazuje na tradiční venkovany. Jejich podrobnější charakteristiky jsem podala v jiném článku (Hudečková 1995)². Zabývají se jí i další z našich autorů, např. Librová (1997), Lapka (1995). Právě tato skupina vychází z kulturního dědictví venkova a příležitost k rozvinutí aktivity jí dává restituace a reprivatizace půdy a ostatního zemědělského majetku. V současné době se nachází uprostřed „velkého díla“ při svém znovuinstalování, díla za posílení svého ekonomického, kulturního a sociálního kapitálu. Vzhledem k tomu se dnes nezapojuje do obnovy lokálního společenství prostřednictvím občanských aktivit a přijímáním veřejných funkcí. Jestliže uznáme, že toto zapojení znamená také pole pro získávání potřebného sociálního kapitálu a zároveň je důležitým aktem z hlediska procesu ruralizace, připadá nám to jako pohyb v bludném kruhu. Pro tuto skupinu a tento

1 Podle teoretického konceptu P. Bourdieua o sociální a kulturní reprodukci tříd tvoří ekonomický kapitál výše majetku, důchodů a spořeby; kulturní kapitál tituly, znalosti, vědění, kvalifikace; sociální kapitál užitečné styky, známosti a protekce.

2 V článku „Reprezentace zemědělství v sociální změně českého venkova“ se autorka zabývala mj. skupinou těch, kteří zakládají tržně orientovaná zemědělská hospodářství rodinného typu, na výměře cca od 10 do 150 ha zemědělské půdy (s případným připojením ostatní půdy a/nebo lesa). Hospodaří v nich buď manželský pár (většinou ve stáří partnerů mezi 40 a 60 let) anebo dvougenerační rodina (kde se starší pár pohybuje v rozmezí 50–70 let a mladší 20–35 let), přičemž v tomto druhém případě starší pár mívá minulou zkušenost s nezávislým hospodařením. V obou případech je typická rodinná soudržnost a solidarita, úsporná strategie při vedení hospodářství, neúčast cizích osob – zaměstnanců, ale častá vzájemná sousedská výpomoc.

okamžik můžeme uzavřít – jsou to potenciální aktéři ruralizace, nacházející se dnes ve svízelných podmínkách zaujímání vlastní pozice na sociální scéně.

3. skupina – „dědicové kolektivistického hospodaření“

Předem bych chtěla vyvrátit případnou představu, že v názvu skupiny použitý přídomek „kolektivistický“ má účel hodnotit a případně odsuzovat osoby nesoucí toto dědictví. Má jiný cíl – zdůraznit, že tyto osoby spojuje jistá podobnost životních drah, které mj. obsahují, že si do dnešního období přinášejí kulturní a sociální kapitál, případně i kapitál ekonomický. A to z nich dělá aspoň potenciální aktéry místního života. Mám na mysli osoby, které převzaly vedení v přeměněných korporativních formách zemědělského hospodaření, anebo se zařadily do „středního podnikatelského stavu“ na venkově, majíce s řízením výroby a práce (a často i lokálního života) četné zkušenosti. Svou proměnu provedli většinou šikovně. Jejich dnešní postoje a reakce druhých vůči těmto osobám jsou rozličné a od toho se může odvíjet i úvaha o jejich možné roli aktérů v ruralizačním procesu. Ti, kteří jsou „nadání selským rozumem a citem“, „mají radši práci než politiku“, „vědí, že venkované jsou ve svých věcech odkázáni jeden na druhého v místě“ a „netouží po osobní moci, ale po prospěchu komunity“, mohou být v ruralizačním procesu přínosem. Avšak je tu jedna závažná, dosti častá překážka, související s dnešní poněkud neuspořádanou fází vývoje. Dříve veřejní činitelé (podotýkám, že aktivních není na venkově mnoho) se stávají terčem pomluv, útoků atp. Někteří oprávněně, jiní ne... Bývá to tím více, čím s menší moudrostí vystupují v obcích politické strany a čím více se tam cítí ublížená skupina těch, která, přestože hodně pracovala, nemohla se na startu do dnešního období opřít o majetek. Takové místní ovzduší působí škodu oslabováním vlastní „akceschopnosti“ tak jako tak již slabého místního společenství, neoplývajícího osobnostmi.

Co lze uzavřít pro tuto skupinu? Vztahy spojené s procesem privatizace, individualizace a znovuosvojování samosprávy na lokální úrovni třbí potenciální aktéry (s neblahým dědictvím). Pomalu se znovuosstavuje vzorec: autoritu získá ten, kdo „zná a umí“. Otázkou pak zůstává ochota těch, kteří budou „znát a umět“, stát se i dnes aktérem v šíření rurality.

4. skupina – „nezemědělci“

Při výzkumu, který byl věnován životním podmínkám a kvalitě života na venkově, jsme objevili nepočtenou, ale výrazně orientovanou skupinu nezemědělců, zabývajících se buď nezávislou činností nebo patřících k zaměstnancům, mladšího a středního věku, se střední a vysokoškolským vzděláním. Jsou to osoby se silným kulturním a nezanedbatelným sociálním, někdy i ekonomickým kapitálem. Jejich orientace tvoří protipól skupiny, kterou jsem zde označila za tradiční

venkovany. Nejsou to tedy nositelé prvků tradiční venkovské kultury. Jsou typičtí „otevřeností ducha“, osobní aktivitou a angažovaností, orientací na duchovní spotřebu. Soudíme, že jde o skupinu, u níž dochází k jisté konvergenci městské a venkovské hodnotové orientace, které jsme dali rámcem: svoboda – duchovní zdroje (filosofie, umění, víra) – vysoké příjmy (s akcentem na svobodu zprostředkovanou penězi a s mírným odmítáním hmotné spotřeby). Ti, kteří tuto skupinu tvoří, znají dobře venkovské prostředí, nejsou to čerství přistěhovanci, ale starousedlíci. Na venkově oceňují hlavně přírodní prostředí a prostor dýchající svobodou, ohled k člověku projevovaný osobním zájmem, přátelským přístupem a pohostinností, ohled k lidské sounáležitosti a vzájemnosti v rámci komunitního života, mentalitu typickou sklonem k intuitivnímu nazírání, duševním klidem a odpočinkem, činnosti prostoupené smysluplností, hmatatelností a viditelností svého výsledku, nasycené činností při vykonávání v poklidném tempu. Tato skupina jako aktér ruralizace nechrání ani tak tradice venkova, ale je nositelem novodobého kontextu rurální renesance v rámci konceptu konvergence a divergence města a venkova jako prolínání protějšků.

O jiné skupině široce pojednává L i b o r o v á (1994) ve své knize „Pestří a zelení“. Označuje ji za „elitní migraci“, kde slovo „elitní“ je vztaženo k jejímu způsobu života, který je charakteristický pozitivním sociálním chováním z hlediska šetrného a ohleduplného soužití s okolím. A „migrace“ jednoduše znázorňuje pohyb z měst na venkov (a do malých měst). Pro skromné žití, orientaci na rodinu, komunitu a obětavou práci v rámci těchto institucí, pro zálibu v řemeslné vykonávané práci a v relativní soběstačnosti a rovněž pro inklinaci ke křesťanství lze tuto skupinu zařadit k nositelům ruralizace, což inzeruje i stěhováním na venkov.

Pro obě skupiny je příznačný angažovaný přístup k životu a ochota vystoupit z pevnosti osobního do široké arény kolektivního. Proto a vzhledem k jejich naznačené orientaci je považují za aktéry ruralizace.

5. skupina – „neovenkované“

Poslední z dosud jmenovaných bychom mohli zařadit také do této skupiny, protože splňuje kritérium nových obyvatel venkova. Pro začlenění do předchozí, čtvrté skupiny však hovoří více okolností – souhrnně řečeno je to skupina popsaná, známe ji, je specifická. Víme tudíž, že jejich hospodářské směřování jde většinou mimo zemědělství a jejich aktivita ve prospěch komunity je mimořádně silná (relativně). Nahlížeje tímto úhlem pohledu, jsou ostatní neovenkované (5. skupina) nespecifičtí, rozptýlení a hlavně neznámí. Jakkoli byl jistý pohyb městů na venkov zaznamenán, jejich zapojení do venkovské společnosti není dost známé, tomuto fenoménu nebyla dosud věnována podrobnější pozornost. Důvod, který mě vede k jejich uvedení mezi aktéry ruralizace, pramení více ze zkuš-

ností zahraničních sociologů venkova než ze zkušeností vlastních (kromě ojedinělých případů, se kterými jsme se setkali).

Mezi neovenkovanými budeme z hlediska našeho účelu hledat ty, kteří ožívají venkovská společenství. Nehledáme ty, kteří obydíjí příměstské zóny, aby tam nacházeli více prostoru pro komfortní bydlení a využili tak svých vysokých příjmů. Půjde o ty, kteří přicházejí, aby se ujali zděděného hospodářství nebo založili nové, aby trávili aktivním způsobem léta důchodu, aby žili se svými dětmi ve zdravějším prostředí, aby se cítili volnější při svých řemeslných, uměleckých nebo intelektuálních aktivitách a další, včetně těch, kteří zakládají „komuny“, ostrůvky jiného žití (pro které také nacházejí na venkově volnější prostor). Všichni však splňují jednu podmínku – neuzavírají se pouze do prostoru osobního života, ale zapojují se do veřejného života lokálního společenství. Signály o nich můžeme číst, slyšet a vidět v masmédiích. Ze své zkušenosti mohou přidat rozhovory se studenty České zemědělské univerzity, příp. dalšími, kteří vyslovují přání odstěhovat se na venkov (za podmínek snadného spojení s okolím).

Nemáme-li dostatek vlastních sociologických zkušeností, můžeme se inspirovat zahraničními studiemi. Jednou takovou je analýza čerstvé historie neovenkovaně zpracovaná autory D. Légerem a B. Hervieuem v knize „Návrat k přírodě“ (1978). Autoři pozorují skupiny těch, kteří, v souvislosti se společenskou krizí ve Francii vrcholící rokem 1968, odešli na venkov. Vysvětlují, že jejich počínání se odvíjí kolem dvou os – „návrat na poušť“ a „návrat k půdě“. Ta první reprezentuje necivilizovaný prostor, ta druhá tradiční venkovské hospodaření orientované podle přírodního rytmu. Ta první je spojena s projevy jako je např. inklinace k orientální spiritualitě, zvláštním oblekům aj., někdy až vzbuzujícími dojem představení, divadla. Ta druhá sleduje cíl relativní soběstačnosti skupiny s takovou přizpůsobivostí vůči trhu, že se hospodáři za podmínek nevyžadujících investice a vysoké pracovní náklady (produkty jsou např. kozi sýr, med, drobné ovoce, byliny, zavařeniny). Ač takové skupiny žijí dále, zavedl se pro ně termín „utopické“. Zhruba pět let trvá fáze tzv. „třibení“ na ty, kteří vydrží a ty, kteří novou cestu vzdají. Po pěti letech trvání lze takovou skupinu charakterizovat jako zapojenou do místního společenství, neboť jsou navázány přátelské vztahy, dobrá sousedství a vztahy vzájemné výpomoci. Poté se integrace skupiny projeví i v lokálních volbách symbolickým požadavkem uznání sebe jako specifické skupiny uvnitř lokálního společenství (a nebyvá to bez boje). Její integrace probíhá i jinak, vnitřním způsobem přejímání vzorů. Často totiž taková skupina přichází s netradičním pojetím rodinného života, ale časem dochází k normalizaci ve směru tradiční monogamní věrnosti, tradiční dělby rolí v domácnosti a děti přicházejí do místní veřejné školy...

U jiné skupiny, v níž jsou typičtí řemeslníci zabývající se lidovou tvorbou, se obě dvě osy prolínají do

jedné, která znamená „návrat do vesnice“, pojímané jako lepší prostor sociability. Těmto řemeslníkům nejde ani tak o uplatnění uměleckých ambicí, ale vyvíjejí výraznou snahu reprezentovat pohostinný každodenní život. Autoři studie dodávají: „Ve vesnicích, které jsou obecně slabou sociální realitou, se přesto může stát nájevo, že lidé zde nehledají jen klid, a že nejsou osamělí. Vesnice pak není jen preludem, ale místem možné komunikace, účinných sociálních vztahů, místem znovunalezeného společného žití.“

V závěru studie pak zobecňují. Uvádějí, že počet neovenkovaně pomalu vzrůstá. Nově přicházející se nikterak zvlášť neodlišují od starousedlíků věkem, vzděláním, sociálním původem. Jejich rozhodnutí opustit město ponejvíce ovlivňuje nezaměstnanost, absence perspektivy sociálního zapojení ve městě ((toto se týká hlavně absolventů škol). Vzhledem k velkému stresu soudobé civilizace se jejich projekty již nejvíce tolik jako utopické konstrukce, ale začínají být častěji pojímány jako pokusy o vlastní uspořádání každodenního života.

Další francouzští autoři také přinášejí svědectví o tomto pohybu. Upozorňují na to, že fenomén „neovenkovanství“ již zaujal místo v pozměňujících se sociálních sítích venkova, zejména v existující solidaritě při užívání informací o domech ke koupi, dočasných zaměstnáních, školeních. Také se ustavují družstva sjednocující „začátečníky na venkově“. Neovenkované jsou zatím malou, ale vzrůstající skupinou v ruralizačním procesu, jejich postoje jim dovolují být lokálním společenstvím přijati a zaujmout tam zvláštní postavení. Z některých francouzských regionů dnes přicházejí zmínky o jejich znatelné sociální síle, odjinud úvahy o jejich inovativní schopnosti – to znamená, že při analýze rurálního světa jsou neopomenutelní (upraveno podle Kaysera 1990).

Jako skupina nezemědělců, ani tato není potomkem tradiční venkovské kultury, ale chyby města v ní vzbuzují přání po alternaci.

ZÁVĚRY

Při hledání skupin, uvnitř kterých lze tušit aktéry ruralizace, jsem zvolila tři osy: obyvatelé měst – obyvatelé venkova (přistěhovalí a domorodci či starousedlíci); formalizované (s převahou vědomého působení) – neformalizované (s převahou každodennosti) aktivity; nezemědělci – zemědělci (netradiční a tradiční).

Postupující od města a formálních organizací k vesnici a v ní od domorodců, tradičních zemědělců k nezemědělcům a přistěhovalým, nalezla jsem takových skupin více. Ovšem v relaci k měšťanům, ale i nezanedbatelné části venkovanů, kteří jsou spíše nositeli urbánního stylu žití, se lze domnívat, že i v nalezených skupinách nebude příliš mnoho těch aktérů ruralizace, které bychom mohli nazvat „autentickými“. Kdybychom nalezene skupiny mohli zkoumat podrobněji, bylo by zapotřebí věnovat pozornost tomu, jak dalece je

jejich vnímání, hodnocení a konání ve vztahu k „venkovskému“ povrchu a přejímané (od tvůrců veřejného mínění) anebo hluboké, jdoucí nejen k pochopení smyslu, ale také ke starosti o jeho naplnění. A to jistě není lehká záležitost.

Mimo pozornost zůstali další, mezi kterými by se též dali najít aktéři ruralizace, i když třeba jen ojediněle – dočasní obyvatelé venkova (chataři, chalupáři, turisté, trampové aj.) a měšťané s venkovskými kořeny (kteří tam ani dočasně nepobývají, ale pro své postoje a zároveň pro jejich „dobré postavení“ ve městě jsou vyhledáváni venkovany, neboť je od nich očekávána pomoc při hájení zájmů venkova) a případní další.

Nechala jsem stranou pozornosti další otázky, které s tímto tématem bezprostředně souvisejí. Například jaké jsou u nás nuance v pojetí rurality (vzhledem k naší historii urbanizace a kolektivizace) ve srovnání s obrazem, podaným v teoretickém nástinu. Nebo, co vše identita venkovanů zahrnuje z jejich hlediska a jak se tento jejich obraz odlišuje od veřejných představ vytvářených těmi, kteří se venkovu z různých důvodů věnují. Anebo třeba jaké jsou naše dílčí konkrétní zkušenosti s tzv. „rurální renesancí“. Každá z těchto a dalších otázek vyžaduje samostatnou studii a článek. Věřím tomu, že v Zemědělské ekonomice budeme v takové diskusi pokračovat. Nejde jen o otázku teoretickou, nýbrž i o praktickou, politickou.

K dílčím závěrům tohoto diskusního příspěvku bych zařadila především:

Dnešní období není pro venkov o nic snadnější než období předchozí. Po rurálním exodu v 50.–60. letech byla v 70. letech dána šance rozvoje vybraným obcím v rámci koncepce střediskového osídlení. Diferenciace vesnic na více a méně životaschopné se prohloubila. Od 80. let jsou zaznamenány signály o snižujícím se poklesu počtu obyvatel venkova (rozdíl mezi emigrací a imigrací se zmenšil) a o zvyšující se atraktivitu bydlení v určitých venkovských obcích.

V 90. letech pokračuje proces diferenciace vesnic. Zprvu byla dána šance ustavit samosprávu tam, kde si to lidé přáli a našli dostatek sil tento akt provést. Dnes se však dovídáme, že ve vládních kruzích existují jisté úvahy třeba i o zákonem určeném slučování obcí se zdůvodněním ekonomickými kritérii (na rozdíl od dřívějšího politického rozhodnutí). Je možné, že tyto úvahy probudí reakce aktérů ruralizace.

Kromě finančních problémů se obce potkávají s dalším aktuálním problémem (patřícím k objektivním zdrojům vývoje), problémem dopravního spojení s okolím, který se může stát významným diferenciačním faktorem. A vytváření více pracovních příležitostí na venkově je možná hubbou budoucnosti.

Známe také svízelný stav zasahující oblast subjektivních faktorů vývoje a potkávající naprostou většinu venkovských obcí. Je to nízká schopnost místního společenství „vzít osud do svých rukou“. Na nižší úrovni se týká nedostatku občanské aktivity všech, na vyšší úrovni jde potom o „osamělost obecního zastupitelstva“ při řešení místních problémů z důvodu prvního jmenovaného. Proto jsem první diskusní příspěvek na téma ruralizace věnovala jejím aktérům. Jde o překonání známé bariéry. Totiž, většina lidí nepovažuje podmínky žití v dané komunitě za svou věc („já“) spolu se svými spoluobčany („my“), když si zvolila obecní zastupitelstvo („oni“).

LITERATURA

- GERVAIS, M. – SERVOLIN, C. – WEIL, J.: Une France sans paysans. Paris 1965.
- HUDEČKOVÁ, H.: Reprezentace zemědělství v sociální změně českého venkova. Zem. Ekon., 41, 1995 (4): 147–152.
- HUDEČKOVÁ, H. – LOŠŤÁK, M.: Urbanismus, kolektivismus a sociální hodnoty na českém venkově. Zem. Ekon., 39, 1993 (11): 867–880.
- HUDEČKOVÁ, H.: Agrární změny v kontextu obnovy a rozvoje venkova. [Závěrečná zpráva], CEU, Praha 1994.
- KAYSER, B.: La renaissance rurale (Sociologie des campagnes du monde occidental). Paris 1990.
- LAMBERT, B.: Les paysans dans la lutte de classes. Paris 1970.
- LAPKA, M.: Land, Culture and Crisis (národní zpráva pro řešení projektu EU za rok 1994). Ústav ekologie krajiny AV ČR. České Budějovice 1994.
- LIBROVÁ, H.: Pestří a zelení. Kapitoly o dobrovolné skromnosti. Brno 1994.
- LIBROVÁ, H.: Decentralizace osídlení – vize a realita. Část první: vize, postoje k venkovu a potenciál migrace v ČR. Sociol. Čas., 1996 (3): 285–296.
- LIBROVÁ, H.: Decentralizace osídlení – vize a realita. Část druhá: decentralizace v realitě České republiky. Sociol. Čas., 1997 (1): 27–40.
- MULLER, P.: Un métier né de la crise: exploitant rural. Sociologie du travail, 1987, n. 4.
- MUSIL, J.: Urbanizace v socialistických zemích. Praha 1977.
- SERVOLIN, C.: L'absorption de l'agriculture dans le mode de production capitaliste. In: L'Univers politique des paysans. Paris 1972.
- STAROSTA, P.: Ruralization and Rurality The Outline of Two Perspectives (příspěvek pro 15. kongres ESRS). Wageningen 1993.

Došlo 2. 6. 1997

Kontaktní adresa:

Mgr. Helena Hudečková, CSc., Česká zemědělská univerzita, 165 21 Praha 6, Česká republika, tel. 02/2438 2311

ÚSTŘEDNÍ ZEMĚDĚLSKÁ A LESNICKÁ KNIHOVNA, PRAHA 2, SLEZSKÁ 7

Ústřední zemědělská a lesnická knihovna v Praze (dále jen ÚZLK), která je jednou z největších zemědělských knihoven na světě, byla založena v roce 1926. Již od počátku šlo o knihovnu veřejnou. Knihovna v současné době obsahuje více než jeden milion svazků knih, cestovních zpráv, dizertací, literatury FAO, svázaných ročníků časopisů z oblasti zemědělství, lesnictví, veterinární medicíny, ekologie a dalších oborů. Knihovna odebrá 750 titulů domácích a zahraničních časopisů. Informační prameny získané do fondu jsou v ÚZLK zpracovávány do systému katalogů – je budován jmenný katalog a předmětový katalog jako základní katalogy knihovny a dále různé speciální katalogy a kartotéky. Počátkem roku 1994 přistoupila ÚZLK k automatizovanému zpracování knihovního fondu v systému CDS/ISIS.

Pro informaci uživatelů o nových informačních pramenech ve fondech ÚZLK zpracovává a vydává knihovna následující publikace: Přehled noviněk ve fondu ÚZLK, Seznam časopisů objednaných ÚZLK, Přehled rešerší a tematických bibliografií z oboru zemědělství, lesnictví a potravinářství, AGROFIRM – zpravodaj o přírůstcích firemní literatury (je distribuován na disketách), AGROVIDEO – katalog videokazet ÚZLK.

V oblasti mezinárodní výměny publikací knihovna spolupracuje s 800 partnery ze 45 zemí světa. Knihovna je členem IAALD – mezinárodní asociace zemědělských knihovníků. Od září 1991 je členem mezinárodní sítě zemědělských knihoven AGLINET a od 1. 1. 1994 je depozitní knihovnou materiálů FAO pro Českou republiku.

Knihovna poskytuje svým uživatelům následující služby:

Výpůjční služby

Výpůjční služby jsou poskytovány všem uživatelům po zaplacení ročního registračního poplatku. Mimopražští uživatelé mohou využít možností meziknihovně výpůjční služby. Vzácné publikace a časopisy se však půjčují pouze prezenčně.

Reprografické služby

Knihovna zabezpečuje pro své uživatele zhotovování kopií obsahů časopisů a následné kopie vybraných článků. Na počkání jsou zhotovovány kopie na přání uživatelů. Pro pražské a mimopražské uživatele jsou zabezpečovány tzv. individuální reproslužby.

Služby z automatizovaného systému firemní literatury

Jsou poskytovány z databáze firemní literatury, která obsahuje téměř 13 000 záznamů 1 700 firem.

Referenční služby

Knihovna poskytuje referenční služby vlastních databází knižních noviněk, odebíraných časopisů, rešerší a tematických bibliografií, vědeckotechnických akcí, firemní literatury, videotéky, dále z databází převzatých – Celostátní evidence zahraničních časopisů, bibliografických databází CAB a Current Contents. Cílem je podat informace nejen o informačních pramenech ve fondech ÚZLK, ale i jiné informace zajímavé zemědělskou veřejností.

Půjčování videokazet

V AGROVIDEO ÚZLK jsou k dispozici videokazety s tematikou zemědělství, ochrany životního prostředí a příbuzných oborů. Videokazety zaslá AGROVIDEO mimopražským zájemcům poštou.

Uživatelům knihovny slouží dvě studovny – všeobecná studovna a studovna časopisů. Obě studovny jsou vybaveny příručkovou literaturou. Čtenáři zde mají volný přístup k novinkám přírůstků knihovního fondu ÚZLK.

Adresa knihovny:

Ústřední zemědělská a lesnická knihovna
Slezská 7
120 56 Praha 2

Výpůjční doba:

pondělí, úterý, čtvrtek:	9.00–16.30
středa	9.00–18.00
pátek	9.00–13.00

Telefonické informace:

vedoucí:	24 25 50 74, e-mail: IHOCH@uzpi.agrec.cz
referenční služby:	24 25 79 39/linka 520
časopisy:	24 25 66 10
výpůjční služby:	24 25 79 39/linka 415
meziknihovně výpůjční služby:	24 25 79 39/linka 304
Fax:	24 25 39 38
E-mail:	ÚZLK@uzpi.agrec.cz

MYŠLENKY K. POLANYIHO A JEJICH VZTAH K ZEMĚDĚLSKÝM SOCIÁLNÍM VĚDÁM

IDEAS OF K. POLANYI AND THEIR RELATIONS TO AGRICULTURAL SOCIAL SCIENCES

M. Lošťák

Czech University of Agriculture, Prague, Czech Republic

ABSTRACT: The article considers the theoretical and methodological backgrounds (fundaments) of agricultural social sciences, primarily of agricultural economics and rural sociology. The author refers to the fact that Czech rural sociologists and agricultural economists are not involved in thinking over the issues of theoretical fundaments of agricultural social sciences very much, with the exception of few cases. The paper starts with outlining the discussions concerning the theoretical backgrounds of social sciences in general as they were found in the works of the economist and historian Karl Polanyi (1886–1964). Above all, his division between formal (based on the logic and expressed through the principle of *Homo oeconomicus*; dominating in the modern society) and substantive (based on the dependency of people on other people and on nature; dominating in the traditional society) meanings of economics is accentuated. Polanyi showed that not all types of society and all types of activities are fully suitable for the applications of the formal meaning of economics. This meaning assumes possibility of absolute explanatory power and understanding of the world thanks to the omnipotent rationality of human beings. Everything can be calculated and thus becomes clear and certain.

The other parts of the article show the concrete examples from agriculture indicating that in particular cases the substantive meaning of economics as was formulated by K. Polanyi may be more suitable for analyzing agriculture from the point of view of agricultural social sciences. It is because agriculture inherited (or from the past it has coded in itself) the characteristics of dependency (on weather, for instance). Also not all actions of the farmers can be explained through the rational and calculating approach (for instance, many of private family farmers started this activity not because of possible profits but because of the psychological and social reasons such as continuity of the family tradition, love to nature, etc.). Accepting the substantive meaning of economics furnishes the agricultural social sciences with the possibility to re-formulate the relations between rural sociology and agricultural economics. The paper points out unsustainability of any sharp division line between these two sciences.

The conclusions suggest the role of the institutional economics for bringing near agricultural economics and rural sociology. It is because the institutional economics is typical by the strong interdisciplinary fundaments and it does not operate with the principle of *Homo oeconomicus* only.

Karl Polanyi, rural sociology, agricultural economics, theoretical and methodological fundaments of social sciences, formal and substantive meanings of economics

ABSTRAKT: Článek přináší zamyšlení nad teoretickými a metodologickými východisky zemědělské ekonomiky a rurální sociologie. Pro toto zamyšlení jsou využity myšlenky K. Polanyiho týkající se především formálního a substantivního významu ekonomie. Na konkrétních příkladech ze zemědělství je ukázáno, že v některých případech může být pro analýzu této aktivity vhodný právě substantivní (závislostní) význam ekonomiky, typický pro tradiční společnosti. Článek též upozorňuje na neudržitelnost ostré dělící hranice mezi zemědělskou ekonomikou a rurální sociologií a ukazuje možnosti institucionální ekonomie pro překlenutí této hranice.

Karl Polanyi, sociologie venkova a zemědělství, zemědělská ekonomika, teoretická a metodologická východiska sociálních věd, formální a substantivní význam ekonomiky

ÚVOD

Sociální řád, měnící se ve svých ekonomických, politických, sociálních a kulturních dimenzích, vede zároveň i ke znovuosmyšlení východisek a principů, z nichž lze vycházet při analýze transformující se společnosti. Samotná podstata přeměny společnosti po ro-

ce 1989 měla v sobě zakódován jeden důležitý předpoklad ve vztahu k vědám, které se společností zabývají, a to popření monopolní pravdy na vysvětlení procesů probíhajících ve všech jejích segmentech. Popření ideologicky ustanoveného a formálně prezentovaného jediného správného principu, z něhož vycházela analýza celé společnosti (a v jejím rámci i zemědělství), nut-

ně vyvolalo diskusi o tom, jaké principy, východiska či celé myšlenkové směry by měly zaujmout toto uvolněné místo. Bohužel, snad následkem minulého vývoje, se někdy stávalo, že se objevovaly možná i neuvědomělé snahy nahradit jeden ideologizovaný monopol jiným ideologizovaným přesvědčením, částečně si činícím nárok právě na ono místo po „odešlém“ monopolu a podobně tvrdícím, jak lze jediné správně porozumět společnosti a jak jediné správně má společnost vypadat a fungovat. Avšak už samotná existence diskuse o těchto východiscích nedovolila, aby došlo k úplnému naplnění těchto představ. Ukázalo se, že právě diskuse, do níž rovnoprávně a bez počáteční diskvalifikace vstupují různé principy či myšlenkové směry, může, podobně jako ideálně fungující trh, na nějž vstupují rovnoprávné subjekty, správně „alokovat své zdroje“, tj. ukázat, která východiska či myšlenkové směry (tj. co můžeme paralelně nazvat na trhu obory či odvětvími) mohou lépe či hůře řešit předmětnou problematiku (tj. paralelně s trhem jsou ziskové či ztrátové).

V následujících řádcích jde o pokus ukázat, že podobné diskuse by v normálně fungujících vědách neměly mít místo pouze v dobách zlomových momentů, ale že by měly být vlastní vědě obecně a měly by probíhat neustále, aby do ní přinášely „čerstvý vzduch“ a bránily její degeneraci. Zamyšlení, které je čtenářům předkládáno, představuje jednu z podob výše zmíněné diskuse ve vědě obecně na příkladě myšlenek historika ekonomie a ekonomického antropologa K. Polanyiho. Přiblížení hlavních myšlenek K. Polanyiho, včetně jejich teoretických a metodologických souvislostí, slouží jako předpoklad pro jejich následnou aplikaci na zemědělství pojmávané jako sociální aktivita, která je tak předmětem zájmu, např. zemědělské ekonomiky či sociologie venkova a zemědělství. Je rovněž sledováno, jak tento konkrétní sektor společnosti může dále upřesňovat a rozšiřovat některé z Polanyiho myšlenek. V tomto smyslu jde tedy o úvahy nad konkrétními teoretickými a metodologickými východisky těch sociálních věd, jejichž objektem zájmu je zemědělství.

OSOBNOST A DÍLO K. POLANYIHO

Historik ekonomie, ekonomický antropolog a jeden z maďarských politických představitelů po první světové válce Karl (Paul) Polanyi se narodil 25. října 1886 ve Vídni¹. V roce 1912 začal pracovat jako právník v Budapešti. Ještě předtím založil na univerzitě radikální klub Galilei, který výrazně ovlivnil život maďarských intelektuálů. Po skončení války a po svém návratu do Maďarska stál u zrodu Radikální občanské strany Maďarska. V roce 1924 musel z politických důvodů Maďarsko opustit a začal pracovat ve Vídni jako novinář zaměřující se na problematiku ekonomiky.

V roce 1933 odešel do Anglie, odkud se roku 1940 přemístil do Spojených států. Teprve zde získal na krátkou dobu řádné akademické místo, když v letech 1947–1953 působil jako profesor ekonomie na Columbijské univerzitě.

K. Polanyi se stal jedním z nejvýznamnějších představitelů svého oboru ve dvacátém století. Jeho hlavní práce jsou založeny na chápání tržní ekonomiky jako specifické formy sociální organizace. Ve své práci *The Great Transformation* (1944) (Velká transformace) se snažil ukázat, že trh v 19. století ovládal ostatní oblasti (sektory) společnosti takovým způsobem, který nebyl nikdy předtím znám. Vznikem a rozvojem kapitalismu došlo podle Polanyiho k tomu, že se výsledný „samoregulační trh“ stal životní hrozbou pro sociální řád. Polanyi kritizoval předpoklad ekonomů, podle něhož je vlastní zájem (sebe-zájem – self-interest) hlavním organizačním motivem jednání lidí ve všech společnostech. Tento předpoklad podle něj vede ke zkreslení skutečnosti. Je v něm totiž zabudována představa, v níž unikátní vývoj kapitalistické společnosti, obsahující vlastní zájem jako silný motivační prvek, je vzat jako norma, existující jakoby vždy a za všech okolností. Tato představa umožňuje extrapolaci zmíněného předpokladu i na jiné společenské systémy, než jsou ty založené na tržní ekonomice, a na jiné skutečnosti lidského jednání, než je jednání subjektů na trhu. Ve sborníku *Our Obsolete Market Mentality* (1947) (Naše zastaralá tržní mentalita) publikuje článek *Commentary* (Komentář), kde požaduje překonat koncepci, která tvrdí, že je rozumné, aby trhy ovládaly společenský řád. Dalším příkladem Polanyiho argumentů je kniha *Trade Market in Early Empires* (1957) (Tržní obchod v raných říších), kde je publikován také jeho článek *The Economy as Instituted Process* (Ekonomika jako instituovaný proces). Celá kniha se soustředí na netržní formy společnosti a zmíněný článek vhodně doplňuje ostatní Polanyiho práce. Ilustruje způsob jeho myšlení včetně některých metodologických východisek, jež se pro pochopení autorova celoživotního díla mohou jevit jako podstatné. Právě zde Polanyi rozvíjí konceptuální rámec pro ty systémy, které považoval za netržní ekonomiky. Ve své poslední významné práci vydané po smrti² *Dahomey and the Slave Trade* (1966) (Dahomey a obchod s otroky) analyzoval ekonomickou strukturu státu vyvážejícího otroky.

METODOLOGICKÉ POZADÍ POLANYIHO MYŠLENEK

Při sledování Polanyiho úvah lze vystopovat, jak jsou neustále latentně konfrontovány s metodologickými přístupy, které výrazně ovlivňovaly společenské vědy. Kořeny těchto přístupů lze spatřovat ve vědách přírodních, a to především ve fyzice, která se díky do-

1 Uvádí se, že jeho chůva byla Angličanka, což vysvětluje Polanyiho dokonalé zvládnutí anglického jazyka, kterým jsou tak překvapivě ti, pro něž je tento jazyk mateřským.

2 Karl Polanyi zemřel 23. dubna 1964 v Pickeringu v kanadském Ontariu.

saženému stupni matematizace a formalizace stala určitým vzorem vědy. Úspěchy fyziky však poněkud zastínily následky vyplývající z jednoho z předpokladů, který vchází do jejího paradigmatu, a to postulátu opakovatelnosti experimentu. Ten předpokládá (podrobněji Stěpín 1981), že experiment, ať je prováděn kdekoliv a kdykoli, přináší stejné výsledky. Jinými slovy, zákony fyziky jsou invariantní, tj. platí stejně v různých časech a na různých místech v prostoru. Postulát opakovatelnosti experimentu zabudovaný v základech fyzikálního poznání však zbavuje fyziku možnosti pracovat s principem evoluce, protože zavádí princip homogenity času vedoucí k neměnnosti fyzikálních zákonů. Tak se fyzika stává ahistorickou ve smyslu bezčasovosti. Vzhledem ke kanonickému charakteru fyzikálního poznání a vlivu fyziky v oblasti metodologie vědy se tento předpoklad homogenity času spojený s invariantností zákonů, který umožnil této vědě výrazné úspěchy, mohl stát (ovšem bez uvědomění si jeho zamlčených následků tj. ahistoričnosti), inspirujícím i pro řadu sociálních vědců, ekonomy a sociology nevyjímaje, protože na jeho základě je snadněji proveditelná formalizovaná a matematizovaná výstavba sociálních věd, podobně jako to učinila fyzika ve své oblasti³. Je známo, že právě o takovou výstavbu věd se pokoušel i Vídeňský kruh (M. Schlick, R. Carnap, K. Gödel, O. Neurath, P. Frank a další). Lze se domnívat, že Polanyi během svého pobytu ve Vídni byl tímto výrazným myšlenkovým směrem nějakým způsobem přímo či nepřímo ovlivněn ve svých úvahách o teoreticko-metodologických východištích sociálních věd.

Polanyi se ve svých pracích rozchází s řadou postulatů nacházejících se v základech klasické ekonomie. Snaží se tak vyhnout pasti ahistorismu a usiluje se vidět sociální zakořeněnost a sociální podmíněnost ekonomických jevů a procesů. Podobně jako někteří jiní ekonomové, patřící především ke škole institucionální ekonomie, přistupuje k ekonomii z jiného pohledu, než je pohled typický pro její hlavní proud. Východiskem zde není atomistický, ahistorický a izolovaný „homo oeconomicus“ hlavního proudu, ale předpoklad, že člověk se rodí do celé sítě sociálních institucí, nejen právních, ale i neformálních jako jsou zvyky a jiné ustálené vzorce chování (Mlčoch 1996).

Lze se domnívat, že Polanyiho přístup byl reakcí na výsledky, ke kterým přivedl známý Methodenstreit, kdy ekonomové vycházející z principů abstraktní deduktivního směřování ekonomie porazili „na hlavu“ historicky a sociálně orientované ekonomy. Takovéto

rozuzlení „bitvy o metodu“ vedlo k tomu, že v ekonomické akademické sféře zvítězilo přesvědčení tvrdící, že ekonomie se může nejlépe rozvíjet tehdy, jsou-li vytvořeny série zjednodušujících předpokladů dovolujících formalizaci ekonomické analýzy s pomocí matematiky (Swedberg, Granovetter 1992). Čtenář si jistě již povšiml, že tomuto cíli může vhodně posloužit z fyziky vypůjčená a na podmínky sociálních věd přebudovaná představa invariantnosti zákonů spojená s homogenitou času. Tato představa přenesená do aplikované a živé sociální materií ji „znehynbí“ a učiní ji tak snadněji uchopitelnou pro nástroje formalizované analýzy⁴. Takový přístup stojí v základech řady brilantních analýz provedených mnoha významnými ekonomy jako Samuelson, Arrow a další. Předpokladem takového přístupu je však „znehynění“ ekonomického jeho zastavení v čase, tj. ahistoričnost spolu s atomizovaností a izolovaností jednotlivých subjektů, což umožňuje vytvářet abstrakce a idealizace skutečnosti týkající se ekonomických jevů a procesů. Takovými operacemi se ekonomická skutečnost stává snadněji dostupnou pro formalizovanou matematickou analýzu. Je-li splněn předpoklad „znehynění“ ekonomického, může zmíněná analýza dokázat svou sílu. Cenou za úspěchy ekonomie, k nimž tato analýza přispěla na základě striktního odlišení „ekonomického“ (zastaveného v čase, neměnného a tím dostupného snadnější předvídatelnosti na základě kauzálních vztahů) od „sociálního“⁵ (pohybujícího se v čase, měnícího se, a tak méně předvídatelného, méně určitého), bylo opomenutí (ekonomii hlavního proudu) širších sociálních souvislostí, které jsou obtížně zabudovatelné do formální analýzy (např. fakt, že ekonomika je zakořeněna v řadě institucí), ale které reálnou ekonomiku výrazně ovlivňují. Polanyiho práce, podobně jako práce jiných autorů v oblasti institucionální ekonomie, ale i v oblasti sociologie, jsou vedeny snahou překonat umělou propast mezi ekonomickým a sociálním, která vznikla jako výsledek boje o metodu. Pokusme se jeho úvahy rekonstruovat.

K. POLANYI O SUBSTANTIVNÍM A FORMÁLNÍM VÝZNAMU EKONOMIE

Východním bodem Polanyiho úvah je rozlišení významů ekonomie na formální a substantivní. *Substantivní* význam je dán závislostí člověka na přírodě a na okolních lidech k tomu, aby mohl žít. Odkazuje na vzájemnou výměnu s přírodou a společenským pro-

3 Na neplodné snahy, objevující se ve formě neustálého pokusů vytvářet sociální vědy podle obrazu věd přírodních, upozorňuje A. Giddens (1993), když metaforicky říká, že tyto pokusy, které jsou, byť v zasvěcené podobě, zcela běžné a které spočívají v jakémsi čekání na Newtona sociálních věd, znamenají nejen čekání na vlak, který nikdy nepřejede, ale jde i o čekání na nesprávném nádraží.

4 Ilustrující v tomto smyslu jsou slova G. Sorse (1997) o tom, že ekonomická teorie rovnováhy je inspirována newtonovskou fyzikou.

5 Vycházíme zde ze Sorosovy myšlenky (Soros 1997), že klasická ekonomická teorie je axiomatický systém, kde pokud platí základní předpoklady, následují důsledky.

6 Myšlenka takto formulované existence nepřekonatelné prohlubně mezi ekonomickým a sociálním generující některé problémy dalšího rozvoje sociálních věd byla převzata z knihy *The Sociology of Economic Life* (Swedberg, Granovetter 1992).

středím, pokud výsledky této výměny poskytují člověku prostředky k uspokojování jeho materiálních potřeb. Substantivní význam, který je určen zákonem přírody, je odvozen od faktu (skutečnosti) a neznamená ani volbu ani nedostatek prostředků, tj. neznamená, že v něm musí existovat nutnost volby. Formální význam je potom odvozen od logického (tj. rozumového) charakteru vztahu prostředků a cílů, což se projevuje ve slovesech jako hospodárný či ekonomizující. Tento význam odkazuje na určitou situaci volby, především volby různých možností použití prostředků. Tato volba je utvářena nedostatečností či vzácností těchto prostředků. Protože právě pravidla, která řídí tuto volbu, pocházejí z logiky či racionálního jednání, nazývá Polanyi tuto variantu formální ekonomii. Formální význam ekonomie je tedy odvozen od logiky a je určen zákonem rozumu. Znamená soubor pravidel vztahující se k volbě mezi různými použitými nedostatečných prostředků.

V substantivním pojetí významu ekonomie Polanyi akcentuje vzájemnou závislost mezi jedincem a jinými lidmi či přírodou. Tato závislost podmiňuje ekonomické jednání členů té společnosti, v níž dominuje substantivní význam. Naopak ve formálním významu ekonomie zaujímá místo vzájemné závislosti účastníků ekonomických procesů neomezená racionalita člověka s jasně uspořádanými preferencemi vedoucími k volbě, funkcí užítu či produkční funkci. Tato racionalita vyjadřuje základní podmínku ekonomického jednání členů společnosti, v níž dominuje formální význam ekonomie. Tento předpoklad je také vyjádřený v koncepci „*homo oeconomicus*“. Rozlišení na substantivní a formální významy, které vychází z různých typů předpokladů ekonomického jednání a jejich role v různých společnostech, mělo Polanyimu umožnit provádět analýzy i jiných společností než těch, které jsou založeny na tržních vztazích.

Polanyi odmítá předpoklad, že v pozadí ekonomického jednání se vždy a za všech okolností skrývá racionální volba prostředků k dosažení cíle a že takové jednání vede samo o sobě k „nejlepšímu z možných svě-

tů“⁸. Takto silně formulovaný předpoklad podle něj umožnilo sloučení formálního a substantivního významu, ke kterému přispěl vývoj v posledních dvou stoletích. Ten umožnil snadnou a jedinečnou aplikaci pravidel volby na organizaci lidské společnosti. Východiskem našeho jednání se stala volba činěná na základě racionálního (tj. „*vykalkulovaného*“) zhodnocení situace. Právě dominance tohoto „*kalkulu*“ racionálně uvažujícího jedince je charakteristická pro výsledek oné velké transformace, o které Polanyi píše⁹. Během této transformace se ustanovuje nová forma ekonomiky, která spočívá v systému cenu stanovujících trhů. Směna v tomto systému je, podle Polanyiho, založena na volbě, která je vyzvána nedostatkem prostředků. Systém je tak následně redukován na vzor opírající se o formální význam ekonomie. Je-li ekonomika kontrolována takovým systémem, v němž hlavní roli hraje instituce dominantního a všepřonikajícího cenu stanovujícího trhu předpokládajícího pro své jednání racionální volbu, potom formální a substantivní významy mohou splývat, protože předpokladem směny v takovém systému je racionální volba překrývající vzájemnou závislost účastníků směny.

Podle Polanyiho vytvořilo spojení substantivního a formálního významu ekonomie jakousi kletbu pro přesnou metodologii v sociálních vědách, a proto požaduje oba významy chápat odděleně. Když antropologové, sociologové nebo historikové narazili ve svých výzkumech na překvapivě ohromnou rozmanitost institucí tak odlišných od instituce trhu, a přitom viděli, že i v nich bylo výrazně zakořeněno životní členění dané společnosti, vyvstaly před nimi problémy, které nebylo možno řešit s pomocí ekonomické analýzy vytvořené pro speciální formu ekonomiky, která závisí na existenci specifických tržních elementů. Polanyi dokazuje, že dříve než trh získal dominantní vliv, praktikovaly všechny společnosti směs tří ekonomických vzorů: redistribuce, reciprocity a domácnosti¹⁰. Ekonomické chování jedinců v systémech organizovaných na základě těchto tří předtržních vzorů bylo podmíněno společenskými normami chování. Lidé se podřizovali skupi-

7 Polanyi toto racionální jednání definuje prostřednictvím volby prostředků ve vztahu k cílům. Toto jednání předpokládá, že pro jakýkoliv cíl je racionální zvolit si odpovídající prostředek. Tak je možné aplikovat logiku racionálního jednání na všechny myslitelné prostředky a cíle lidského zájmu. Racionální jednání, které je výsledkem volby, je vyzváno nedostatečností (insuficiencí) nebo vzácností (scarcity) prostředků. Existují-li tyto předpoklady (nedostatečnost či vzácnost), provádíme racionální volbu a můžeme tudíž mluvit o formální ekonomii.

8 Předpoklad takto formulovaného racionálního jednání rezonuje nejen v konceptu „*homo oeconomicus*“, ale modifikovaně ho ve svém chápání praktické činnosti užívá i K. Marx (1954: 197), když píše, že „...nejhorší stavitel se od počátku od nejlepší věly liší tím, že dříve než začne stavět buňku z vosku, vystaví ji už ve své hlavě. Na konci pracovního procesu vychází výsledek, který tu byl na jeho počátku již v dělníkově představě, tj. ideálně... Jednoduché momenty pracovního procesu jsou: účelná činnost čili práce sama, pracovní předmět a pracovní prostředek.“ U Marxe je praktická činnost, do níž patří i činnost ekonomická, rovněž určována cíli a volbou odpovídajících prostředků k jejich dosažení. Polanyi se odmítáním silného principu racionality jednání kriticky vymezuje nejen vůči samotné tržní ekonomice typu *laissez-faire*, což bude rozvedeno v dalším textu, ale i vůči marxismu.

9 V tomto smyslu lze sledovat určitou paralelu s Tönniesovým viděním *Gesellschaft*, tj. společnosti chápáné jako sociální organizace chladných vztahů, v níž dominuje diverzita zájmů a kalkulující přístup, či s Weberovou ideou racionality jako typického znaku moderní společnosti organizované na principu efektivity.

10 Polanyi blíže přibližuje první dva vzory, jejichž funkcí je integrovat ekonomiku, aby získala jednotu a stabilitu. Reciprocity představuje pohyby mezi souvztažnými body symetrických seskupení. Redistribuce znamená přivlastňovací pohyby směrem k centru a zнова zpět z centra. Ke třem v textu zmíněným vzorům následně ještě přiřazuje vzor čtvrtý, směnu v tržní společnosti chápanou jako vzájemně protisměrné pohyby, které se uskutečňují mezi „*rukama*“ v tržním systému.

novým normám z hlediska prospěchu skupiny, tj. dominovala zde vzájemná závislost lidí, a ne racionalita či kalkul z hlediska vlastního zájmu. Proto lidé nejsou podle Polanyiho primárně motivováni sebezájmem, ale jsou sociálními bytostmi, jejichž motivy vznikají z kontextu sociálního života a ne ze snahy po vlastním zisku. V tomto smyslu se potom vhodnějším jeví zdůraznění oné vzájemné závislosti, která je typická pro substantivní význam ekonomie.

POLANYIHO KRITIKA CENU STANOVUJÍCÍHO TRHU VE VZTAHU K NÁSLEDKŮM PRO KRAJINU A ČLOVĚKA

Klasické ekonomické předpoklady o lidech a jejich sebezájmech tvoří jádro Polanyiho kritiky trhu. Odmítá chápání, že agregované akce sebezájmu vytvoří přirozený řád a harmonii. Odmítá tak koncepci neviditelné ruky trhu formulující jediný správný řád. Vychází naopak z předpokladu, že tržní síly, které by působily vně společenské či vládní intervence, by přivedly k rozpadu sociálních vztahů a prostředí¹¹. Podle Polanyiho ještě před tím, než vznikl trh jako ekonomický systém, byla všechna ekonomická rozhodnutí podřízena společenským rozhodnutím. S vytvořením trhu se však všechna společenská rozhodnutí stala podřízenými ekonomickému procesu. Podřízení sociálních vztahů vztahům ekonomickým prostřednictvím trhu přetvořilo normy lidské interakce a vytvořilo tři fiktivní komodity: přírodu, práci a peníze. Tyto komodity jsou nezbytné k tomu, aby trh mohl fungovat, tedy k tomu, aby plnil svou funkci cenu stanovující instituce, kdy je potřebné, aby vše mohlo mít svou cenu, s níž může vstoupit na trh. V rámci seberegulačního trhu je výroba a distribuce zboží a služeb podmíněna cenami, které jsou zase podmíněny nabídkou a poptávkou¹². V tomto systému musí mít vše, co vstupuje na trh cenu, aby se stalo dostupným, identifikovatelným. Tím je umožněno, aby jednání vyhledávající zisk prokvétalo, protože je možná predikce na základě kvantitativního měření a s tím související zdánlivě snadnější možnost přetvořit nejasnou skutečnost, která vždy na začátku jakéhokoli jednání existuje, ve skutečnost určitou. Bez cen nemohou být měřeny všechny vstupy do výroby, nemohou být měřeny náklady, a proto nemůže být měřen ani zisk. Cenový mechanismus musí být následně aplikován na vše a na každého. Potřeba měřit vše cenou vytváří situaci, v níž věci, které neslouží primárně zisku jako krajina a člověk jsou na základě

vhodné přeměny považovány za věci jako by vytvořené pro prodej. Proto se v ekonomických teoriích objevuje termín půda, který je, podle Polanyiho, pouze jiným jménem pro krajinu, jež však nebyla vyrobena člověkem. Podobnou analogii lze nalézt i mezi pracovní silou a člověkem. Na tomto základě činí Polanyi závěr pro případ, kdy je dovoleno samoregulačním mechanismům nabídky a poptávky určovat osud lidí a krajiny. V takovém případě může totiž podle něj dojít k rozpadu společnosti, což ukazuje na řadě příkladů, např. považování přírody za komoditu by přivedlo k zániku řek znečištěním, k zničení krajiny a k následné nemožnosti vyrábět potraviny.

ÚLOHA A MÍSTO K. POLANYIHO PŘI FORMOVÁNÍ METODOLOGICKO-TEORETICKÝCH VÝCHODISEK SOCIÁLNÍCH VĚD

Polanyi bezesporu nebyl běžným ekonomem. Detailní historické a antropologické studie zaměřily jeho pozornost na vytvoření celistvého pohledu na fungování ekonomických vztahů uvnitř různých sociálních rámců. Tento přístup, zahrnující širší souvislosti, mu umožnil kritický náhled na ekonomii hlavních proudů. Polanyi viděl, že se ekonomické teorii podařilo vytvořit umělý svět, kde preference jeho členů a příležitosti, které se jim nabízejí, jsou navzájem nezávislé a mají tendenci k rovnováze. Pokusil se takový svět zrealizovat rozlišením substantivního a formálního významu ekonomie, přičemž za metodologicky užitečnější pokládal první z nich. Polanyi se snaží člověka zasadit zpět do společenských vazeb, odkud jej abstraktní princip homo oeconomicus vyval. Polanyi tak postupuje v souzvuku s oním širokým proudem ve filosofii, vědě i umění, který se od minulého století rozchází s představou existence absolutního rozumu.

Ve snaze opustit říši absolutnosti však Polanyi nenechává své aktéry, nacházející se v polyfonii vědomí, nezávisle jednat a zasazuje je do prostoru lidských závislostí. Polanyi opustil ideu samostatně jednajících subjektů, postavenou na síle lidského myšlení. V jeho koncepci substantivní ekonomie člověk připomíná loutku působící v poli stanovených norem, a ne herce působícího v poli, které sám tvoří. Takový náhled mu umožnil formulovat metodologický přístup spojený se substantivním významem ekonomie, který měl umožnit ekonomickou analýzu netržních společností, na něž metodologický přístup vybudovaný pro společnost tržní není aplikovatelný. Z této pozice mohl rovněž uká-

11 Je zajímavé, jak silně s Polanym korespondují nedávno publikované myšlenky amerického finančníka G. Sorose (Soros 1997) o tom, že není-li individuálnímu zájmu nadřazen zájem společenský, hrozí současnému systému, podobně jako se to stalo systému komunistickému, nevyhnutelný rozklad, a to i přesto, že kapitalistický systém představuje otevřenou společnost, a tudíž nemá takové předpoklady k zániku, jaké měla v sobě zabudovány společnost uzavřená.

12 Klasická ekonomická teorie pracuje s principem rovnováhy mezi nabídkou a poptávkou. Dosažení této rovnováhy předpokládá dokonalé znalosti, stejně jako snadno rozlišitelné výrobky a velké množství účastníků trhu, aby jediný účastník nemohl sám ovlivnit tržní cenu. Vzhledem k tomu, že ve skutečnosti takové předpoklady neexistují (především dokonalé znalosti), je nutno stanovit další silný předpoklad, a to, že nabídka a poptávka existují nezávisle (Soros 1997). Takové předpoklady (homo oeconomicus a nezávisle existující nabídka a poptávka) jsou jakousi paralelou invariantnosti zákonů a homogenity času ve fyzice, protože umožňují vybudovat ekonomickou teorii jako axiomatický systém s výraznými explanačními vlastnostmi.

zat některá omezení formálního významu ekonomie, a tak napomoci otevřít dveře k revizi klasického chápání homo oeconomicus.

PROBLEMATIKA TEORETICKO-METODOLOGICKÝCH VÝCHODISEK ZEMĚDĚLSKÝCH SOCIÁLNÍCH VĚD

Poměrně obsáhlé přiblížení úvah K. Polanyiho o teoreticko-metodologických východiscích sociálních věd¹³ a okolností, za kterých tyto úvahy krystalizovaly, zvolil autor tohoto článku záměrně. K. Polanyi totiž patří do onoho širokého proudu v sociálních vědách, který zkoumá a zamýšlí se nad jejich teoretickými a metodologickými základy (paradigmaty)¹⁴ se snahou, aby tyto základy vyjadřovaly specifiku sociálních věd. Tento proud není jednotný, ale zahrnuje řadu výrazně odlišných a protikladných přístupů. Již jsme v této souvislosti zmínili, že v ekonomii se projevil spor o metodologickou orientaci této vědy v bitvě o metodu (Methodenstreit) a ve snahách překlenout následky tohoto boje (podrobněji Swedberg, Granovetter 1992). Podobně může jako důkaz existence konkurujících si paradigmat v ekonomii sloužit i protikladnost východisek ekonomie hlavního směru a institucionální ekonomie (Mlčoch 1996). Podobně lze „boj o metodu“ nalézt i v sociologii, a to mezi tzv. kvantitativními a kvalitativními přístupy v sociologických výzkumech (Disman 1993, Petrussek 1990). V souvislosti s diskusem, týkajícím se metodologických a teoretických východisek sociálních věd (konkrétně u sociologie viz Giddens 1993), začínají rovněž postupně mizet neprodyšné hranice mezi sociologií a ekonomikou, vzniklé na přelomu století. Příkladem zde může sloužit např. práce nositele Nobelovy ceny za ekonomii J. Buchanan (Buchanan 1996) zamýšlející se nad svobodou jedince ve společnosti, přičemž pro svou analýzu používá ekonomické kategorie.¹⁵

Podíváme-li se do České republiky a soustředíme-li se na ty sociální vědy, které se zabývají jevy a procesy spojené s pradávou lidskou aktivitou – zemědělstvím a jeho podobou v moderní společnosti – tj. zemědělským hospodařením, zjistíme, že tyto zemědělské so-

ciální vědy do výše zmíněné diskuse o teoretických a metodologických základech sociálních věd obecně příliš nevstupují. Nalézáme zde spíše jednostranný proces – přejímání paradigmat té či oné strany v diskusi a jejich aplikaci ve vztahu k zemědělství pojímaném jako sociální aktivita. Výrazně však chybí opačný směr, tj. že by zemědělské sociální vědy, na základě svých zkušeností, řešení problémů a svého vývoje přispívaly do této diskuse vlastními podněty. Může se samozřejmě objevit poznámka, že taková náplň teoretických diskusí v zemědělských sociálních vědách je zbytečná a není vlastně nutná, protože ji obstarávají obecné paralely těchto konkrétních sociálních věd a zemědělské sociální vědy si mohou pouze „vypůjčovat“ výsledky těchto diskusí. Otázkou však zůstává, zda diskuse nad teoretickými a metodologickými problémy v sociálních vědách obecně berou do úvahy i specifika sociálních věd, která se aplikují k jednotlivým segmentům sociální reality v našem případě zemědělství. Mohou si zemědělské sociální vědy „vypůjčit“ vše, co přináší diskurs na úrovni obecné ekonomie a sociologie? Neexistuje zde určitá paralela mezi omezenou možností aplikovat některá teoretická a metodologická východiska přírodních věd obecně pro vědy společenské s tím, jaká teoretická a metodologická východiska společenských věd obecně je možno aplikovat pro ty společenské vědy, které jsou zaměřeny na zemědělství jako sociální aktivitu?

Právě z výše naznačených důvodů by bylo zřejmé vhodné určité zamýšlení nad teoreticko-metodologickými východisky zemědělských sociálních věd. Nejednalo by se vůbec o diskusi nad jednotlivými teoriemi či metodami, ale o diskusi nad problémy poznávacích hodnot a poznávacích procedur zemědělských sociálních věd, nad jejich výstavbou a specifikou, nad obecnými východisky a principy těchto věd. Šlo by tedy o zkoumání určitých teoretických a metodologických základů, na nichž by bylo možno tyto vědy rozvíjet. To lze na základě přihlížení k dosaženým výsledkům diskusí v obecných sociálních vědách s viděním zvláštností oblasti, na kterou se orientují zemědělské sociální vědy, což by mohlo zpětně obohatit diskuse probíhající na obecné úrovni.

13 Termín sociální vědy jako označení pro souhrn věd o člověku a společnosti je tradičně používán v anglosaském světě. Mezi sociální vědy patří ekonomická věda (především ekonomická teorie), dále sociologie, demografie a politické vědy. V tomto článku se budeme soustředit především na první dvě zmíněné. Vzhledem k naší středoevropské tradici není u nás obvyklé ignorovat společenským vědám blízké vědy humanitní (kam patří dějiny a teorie literatury, klasická filologie, filosofie a historie), které tvoří jádro věd sociálních v širším slova smyslu. Ani se nevede striktní hranice mezi vědami sociálními a vědami humanitními. (Zpracováno podle: Velký sociologický slovník 1996).

14 Pojmy teoretické a metodologické základy míníme v podstatě synonymicky s tím, co T. Kuhn (Kuhn 1962) nazývá vědeckými paradigmaty, jako přijaté vzorce (způsoby), reálné vědecké praktiky. Paradigmata jsou tedy způsoby, které dohromady obsahují zákony, teorie, aplikované teorie a nástroje. Tyto vzorce (způsoby) následně zadávají směr vědeckého zkoumání. Své původní vidění paradigmatu jako řešení vědci uznanými dosaženými výsledky (achievements), které během určité doby utvářejí model formulace problémů a jejich řešení vědeckým společenstvím, Kuhn částečně mění v roce 1968 pod vlivem kritiky z nejednoznačnosti. Na základě znovuosmyslení Kuhn říká, že se paradigma skládá z symbolických zobecnění (např. rovnice), metafyzické části (např. přesvědčení vědců), hodnot a příkladů řešení problémů.

15 O množství a rozsahu těchto sporů o paradigma svědčí řada dalších diskusí probíhající v literatuře týkající se obecné ekonomie či obecné sociologie. Uvedené odkazy přibližují pouze některé z nich a vůbec nevyčerpávají celou šíři a množství diskusí o daných problémech.

Prolistujeme-li poslední čtyři ročníky časopisu Zemědělská ekonomika, nalezneme v nich jak z oblasti zemědělské ekonomiky, tak rurální sociologie celou řadu teoreticky hluboce zaměřených článků nebo článků aplikovaných a stojících na silných teoretických základech. Chybí však příspěvky, které by se zamýšlely právě nad těmito články, nad jejich východisky a přístupy v nich použitými, i když to tak úplně neplatí pro zemědělskou ekonomiku, která rozvíjí teoretickou diskusi o svých specifikách (např. Mach 1995), či o řízení a organizaci uvažujících v širších teoretických rámcích o trvale udržitelném rozvoji (např. Hron 1994, Tichá 1994). Tyto články, které formují jádro potenciální diskuse, tak mohou sloužit jako předpoklad pro další teoretické uvažování nad východisky, na nichž by zemědělské sociální vědy mohly stavět.

Pokud jde o rurální sociologii, neobjevuje se v Zemědělské ekonomice žádný článek pojednávající o ní v teoretické rovině, článek, který by podrobil kritickému pohledu tuto vědu nebo by se výrazně zaměřoval na specifika této vědy. V české rurální sociologii tak výrazně chybí to, co již na počátku 80. let udělali a Newby (1980) v jimi připraveném sborníku orientujícím se na znovuosmyslení teoretického (ale i empirického) zaměření rurální sociologie v anglicky mluvících zemích. Buttler a Newby ukázali na neexistenci jasných teoretických východisek rurální sociologie v momentě, kdy již byla zřejmá neudržitelnost rurálně-urbánního kontinua zformulovaného jako metodologický základ této vědy Zimmermanem a Sorokinem ve dvacátých letech našeho století. K této situaci, kdy neexistoval nějaký vhodný teoretický základ, přivedl rurální sociologii její přílišný empirismus a institucionální uspořádání spojené s vysokými školami v USA, kdy se tato věda orientovala spíše na službu politikům či dokonce soukromým firmám, než aby pomáhala těm, kterých se problémy na venkově a v zemědělství bytostně dotýkaly. Na základě nutnosti přemýšlet nad novými teoretickými východisky rurální sociologie potom Newby a Buttler formulovali nová teoretická a empirická zaměření této vědy – zaměření na změny ve struktuře zemědělství v rozvinutém kapitalismu, zaměření na změny v zemědělské práci, zaměření na státní zemědělskou politiku, zaměření na venkovský a regionální rozvoj a zaměření na problematiku ekologie. To vše bylo od 80. let doplněno zaměřením na problematiku globalizace zemědělství a potravinářství.

Následující úvahy si nečiní nárok na představení jediného správného přístupu k problematice teoreticko-metodologických východisek zemědělských sociálních věd. Spíše směřuji k tomu, aby vyzvaly především akademickou, ale i výzkumnou sféru k účasti na této

diskusi. Historie vědy totiž dokazuje, že opomíjení těchto diskusí, přesvědčení, že jsou neužitečné či že nejsou vůbec nutné, protože „vše je přece jasné“, má obvykle negativní dopady na samotný další rozvoj věd, které nejsou k takovým diskusím ochotné¹⁶.

PRINCIP „HOMO OECONOMICUS“ A OTÁZKA VZTAHU ZEMĚDĚLSKÉ EKONOMIKY A RURÁLNÍ SOCIOLOGIE

Procházíme-li různými více či méně teoreticky zaměřenými články o zemědělství v rámci sociálních věd (a to především z pohledu předmětu zemědělské ekonomiky), lze v nich postřehnout, že při formulaci svých přístupů a východisek operují otázkou specifík zemědělství. Tak již Mach (1995) některá z těchto specifík vidí ve zvlátnostech poptávky domácností po potravinách, která určuje jejich výrobu, ve zvlátnostech nabídky zemědělských výrobků vyvolaných převážně biologickým charakterem výroby a historickým vývojem. Autor si zároveň všímá různorodé sociálně ekonomické struktury zemědělských subjektů, kdy ziskové chování není jediným a nemusí být ani určujícím chováním zemědělských firem, což se odráží ve zvlátnostech nabídky, především pokud je o reakce na změnu tržních cen. Doucha (1993) potom vidí podobně čtyři zvláštní aspekty zemědělského podnikání v rizikovosti dané biologickou podstatou zemědělství, v atomizované podnikatelské struktuře, producenství vylučné suroviny a ve výrazných vztazích k přírodním zdrojům, krajině a venkovskému prostředí. U obou autorů je tak akcentován především biologických charakter zemědělství, různorodá a atomizovaná struktura zemědělských subjektů, produkce zvláštního druhu zboží potravin (tento akcent lze také vyjádřit slovy: „bez auta se obejdeme, bez potravin nikoliv“) a v neposlední řadě i chování zemědělských subjektů, pro které nemusí být vždy určující orientace na zisk, ale např. vztah ke krajině.

V souvislosti s akcentací zmíněných specifík se vynořuje otázka, jak dalece vzpomínaná specifika, která jsou vlastní zemědělství jako sociální aktivitě, mohou korespondovat se základními východisky ekonomického hlavního proudu (klasické a neoklasické ekonomie) postavené především na principu homo oeconomicus, předpokládajícím úplnou racionalitu jednajících subjektů. Jinými slovy otázka též stojí, zda východiska principu homo oeconomicus jsou plně aplikovatelná i pro zemědělství jako sociální aktivitu v ekonomické oblasti.

Princip homo oeconomicus je bezesporu doménou ekonomie, avšak problematikou motivů sociálního jednání, kam patří i jednání ekonomických subjektů, se

¹⁶ Už naposledy zamířme do oblasti fyziky přelomu 19. a 20. století, kde právě té době převládalo přesvědčení, že tato věda je již téměř završena a zbývají vlastně vyřešit dva malé a „nepodstatné“ problémy – otázku tzv. éfiry a otázku vyzařování absolutně černého tělesa. Když Einstein a další začali zodpovídat tyto „nepatrné“ problémy, celá fyzika se otřásla ve svých základech a došlo k tzv. revoluci ve fyzice. Tyto události následně vedly ke znovuosmyslení samotných teoretických a metodologických základů fyziky, což vedlo ke vzniku nových paradigmat s odrazy i v teorii vědy obecně.

zabývá rovněž sociologie. Bohužel, historicky vzniklá propast mezi těmito dvěma vědami přivedla až k situaci, kterou popisuje H. Newby (1981: 126–127) následujícími slovy: „Rurální sociologové jsou neustále překvapováni změnami ve venkovské společnosti, které jsou vytvářeny požadavky moderní zemědělské výroby. Zatímco zemědělští ekonomové se stavají frustrovanými zjevně neměnným sklonem farmářů a ostatních jednat opačně, než jak jim předepisují ekonomické modely lidského chování.“

V tomto článku již bylo několikrát poukázáno na nebezpečí vyplývající z ostrého oddělení ekonomie a sociologie a K. Polanyi byl jedním z těch, kteří si tento fakt uvědomili a snažili se obě vědy sblížit. Podobně postupuje i H. Newby ve zmíněném článku ve vztahu k zemědělské ekonomice a rurální sociologii. Aspirace nyní předkládaného článku nejsou tak vysoké, ale rád by napomohl překonání této propasti, jež je nepříjemná pro obě vědy. Tuto možnost vidí autor prostřednictvím diskusí nad problematikou principu homo oeconomicus a jeho místem v zemědělství pojímaném jako sociální aktivita. Jak již bylo uvedeno, tento princip stojí v pozadí hlavního proudu ekonomie a zároveň přibližuje určité základní východiska lidského jednání, což je otázka ležící v základech sociologie. Právě analýza tohoto principu tak může napomoci dalšímu sblížení zemědělské ekonomiky a rurální sociologie.

POLANYIHO MYŠLENKY A ZEMĚDĚLSKÉ SOCIÁLNÍ VĚDY

Další úvahy lze vlastně začít slovy řady představitelů zemědělských podniků (rodinných farem, zemědělských družstev, společností s ručením omezeným či akciových společností), s nimiž se autor článku setkává při svých terénních výzkumech, a která snad nejlépe vyjádřil soukromý rolník z jižní Moravy: „Když sa urodí málo, je to zlé, a když sa urodí moc, je to taky zlé. Ale jak to mám udělat, aby sa urodilo tak akorát? Tady nikdo nic nevymyslí. Jak se budem mět, to všechno závisí na té přírodě.“ Znamená tato zkušenost zemědělce, že princip homo oeconomicus jako základ, z něhož vychází jednání ekonomických subjektů, není pro zemědělství plně vhodný? Z uvedených slov moravského rolníka totiž vyplývá, že ať racionálně zvolí jakýkoliv prostředek k dosažení cíle na základě jakoliv uspořádaných preferencí volby, nikdy se takto sám o sobě nedostane k „nejlepšímu z možných světů“, tj. k výsledkům, které by plně uspokojily jeho i ostatní. Připustíme-li myšlenku o neúplné vhodnosti principu homo oeconomicus pro zemědělství, dostáváme se

blízko k Polanyiho úvahám, v nichž viděl omezenost používání tohoto principu a spojoval jej pouze s formálním významem ekonomie, tj. ekonomie, kde vše je řízeno trhem, a pro závislost na jiných faktorech již není místo. Vyloučením různých závislostí dochází k omezení nahodilosti, a tak získává plně racionální kalkulaci a vševědoucí myšlení větší prostor.

Koncept racionality, zabudovaný v principu homo oeconomicus, se ukazuje jako důležitý pro naše další pojednání. Německý sociolog M. Weber použil pojem „racionalita“ k postižení ekonomického a správního systému kapitalismu. Cílem tohoto systému je podle Webera dosáhnout stanovených cílů za použití efektivních prostředků. Kapitalistická společnost se tak orientuje na efektivitu založenou na racionalizaci chápáné jako schopnosti vše si vykalkulovat. Racionalizace, spočívající ve vhodné organizaci společnosti včetně jejího ekonomického sektoru, je tak předpokladem i produktem moderní společnosti. V souvislosti s konceptem racionalizace se objevuje otázka, zda zemědělství je skutečně možno plně podrobit této racionalizaci, protože vše objímajícímu kalkulu (potažmo tedy principu homo oeconomicus)¹⁷.

Zemědělství jako sociální aktivita existovalo již dávno před vznikem moderní společnosti, pro niž je typický formální význam ekonomie. Tradiční společnost nebyla založena na „chladném kalkulu“, ale pro ekonomické chování byla určující vzájemná závislost lidí mezi sebou a lidí s přírodou. Tuto skutečnost charakterizuje Polanyi svým konceptem substantivní ekonomie. Vzniklo a rozvíjelo-li se zemědělství v těchto rámcích, lze předpokládat, že má v sobě „geneticky zabudovaný“ principy substantivní ekonomie. Samozřejmě už samotná existence zemědělství v moderní společnosti si vynucuje snižovat onen závislostní charakter a tím se více přiblížit k významu formálnímu prostřednictvím postupné industrializace, zavádění nejnovějších výsledků zemědělských věd, diversifikace rizik, nových způsobů řízení a ostatních opatření typických pro snahu racionalizovat společnost. Tyto trendy přivedly právě k tomu, co Polanyi kritizuje, tedy k pojímání krajiny jako komodity k tomu, aby tržní mechanismy (a tedy formální význam ekonomie) mohly fungovat. Těmito kanály do zemědělství vstupuje formální význam ekonomie spolu s principem homo oeconomicus. Je však zřejmé, že se musí střetávat s významem substantivním, který je zemědělství od podstaty vlastní, a který akcentuje určitou závislost, a tudíž i jakousi „iracionalnost“, nevykalkulovatelnost. Právě historická spojitost zemědělství s tradiční společností a jeho závislostní charakter (např. na počasí) se mohou jevit jako základní překážky pro plnou aplikaci principu homo oeconomicus a tedy i formálního významu eko-

17 Výmluvně ukazuje neracionalitu zemědělství v beletristické podobě W. V o g t (1980: 27): „No ak sa industrializácia bude naďalej rozvíjať a ak sa poľnohospodárstvo zracionalizuje podľa dávno vypracovaných plánov – nedajbože, pomyslel si prof. Nagel, nedajbože, aby sme mali racionálne fungujúce poľnohospodárstvo!, a nemyslel si to len on – potom myšlienka na desaťtisícľožkový ústav (psychiatrický – pozn. autora) nie je vôbec nerealistická, lebo neracionalizované poľnohospodárstvo, ako vie každý, kto to vedieť chce, je predsa posledný rezervár alebo azyl výnimočných pracovných síl, ktoré v pracovnom procese priemyslu len prekážajú atď.“

nomie. To může být jedním z důvodů, proč se v zemědělství jako sociální aktivitě vždy v pozadí objevuje jeho substantivní podstata, tak jak ji chápal Polanyi. Ne náhodou H. Newby v již vzpomínaném článku podotýká, že většina zemědělských ekonomů je substantivními ekonomy „par excellence“.

Závislostní charakter zemědělství (tedy onen Polanyiho substantivní význam) je velice patrný i v současném českém prostředí. Ve výzkumu, na němž se autor účastnil (Hudečková, Lošťák 1992), byla ve vztahu k nově vznikajícímu rodinnému hospodaření jako důvod jeho obnovy zaznamenána ani ne tak ekonomická motivace spočívající ve snaze po velkém zisku (tedy racionálně vy kalkulovaný přístup), ale spíše „vnitřní“, psychologicky orientovaná inklinace velké části respondentů k rodinnému hospodaření. To pro ně totiž představovalo takovou formu hospodaření, jejíž klady spočívají ve vzájemné důvěře mezi členy rodiny, což považovali za nejlepší základ pro dobré výsledky a za výrazný motivační faktor. Tedy ne chování racionálně kalkulujícího jedince vedoucí k pozitivním a očekávaným výsledkům, ale pocit vzájemné důvěry a závislosti členů rodiny se ukázal jako důležitý motiv vzniku rodinných hospodářství.

Podobně blízko k substantivnímu významu charakterizuje hospodářskou činnost rolníka i významný polský sociolog Z. Bauman (1965: 192): „Hospodářská činnost rolníka je integrální součástí celého jeho chování ve vesnickém společenství, jež není možno nijak oddělit a jež je podřízeno obecným institucím společenství. Je-li např. chov vlastních krav méně výhodný než nákup mléčných výrobků z družstva, tvoří-li však zároveň počet krav měřítko postavení ve společenství a je-li společenským příkazem mít vlastní krávy, pak musí ustoupit hledisko úzce chápaného ekonomického realismu.“ I v tomto případě je zřejmé, že principem jednání nejsou východiska homo oeconomicus, ale zakoreněnost a závislost na vzájemných vztazích a institucích uvnitř venkovské komunity.

Ve výše zmíněných souvislostech se může jevit Polanyiho rozlišení významů ekonomie na substantivní a formální jako velice nosné pro diskusi týkající se teoreticko-metodologických východisek zemědělských sociálních věd. Polanyi, který vychází ze sociologického rozlišení tradičních a moderních společností, ukazuje, že pro tyto typy společností jsou charakteristické i určité typy významů ekonomik, založené na různých

východiscích, ze kterých lze tyto ekonomiky studovat. Polanyi rovněž naznačil, že ani v moderních společnostech není nutné vše sledovat z pohledu formálního významu ekonomie, protože tento pouze díky okolnostem překrývá význam substantivní, což může být, jak jsme se snažili ukázat, i případem sociální aktivity s kořeny v tradiční společnosti, tj. zemědělství. Při studiu zemědělství jako sociální aktivity by tedy neměl být používán pouze formální význam ekonomie operující s principem homo oeconomicus, ale je vhodné jej kombinovat se substantivním významem akcentujícím vzájemnou závislost lidí mezi sebou (jejich zasazenost do sociálního světa) a lidí s přírodou (což v dnešní době představuje výrazný ekologický moment). Tento substantivní význam navíc výrazně akcentuje specifika zemědělství.

ZÁVĚR

Z předchozího textu je zřejmé, že zemědělství i v moderní společnosti je tou sociální aktivitou, která ukazuje, že ne vše lze podřítit formálnímu významu ekonomie. Tak se potvrzuje určitá oprávněnost Polanyiho myšlenek a důkazů, provedených na tradičních společnostech, o neexistenci jednoho univerzálního východiska pro analýzu ekonomických procesů, které by bylo vhodné pro všechny typy společností a všech typů druhů aktivit.

Přijmeme-li substantivní povahu zemědělské ekonomiky, i přesto, že existuje ve společnosti, pro niž je tak typická formální povaha ekonomie, je vhodné se opět zamyslet nad tím, jak přistupovat k principu homo oeconomicus, který je pro ekonomické analýzy v tržní společnosti nezbytný. V tomto směru by mohla pomocnou ruku podat institucionální ekonomie¹⁸. Ta pracuje, mimo jiné, i se dvěma pojmy, a to tzv. omezenou racionalitou a specifickostí aktiv¹⁹. Oba tyto obecné pojmy z institucionální ekonomie nacházejí svou konkretizaci i v zemědělství pojímaném jako sociální aktivita. Již jsme se zmínili o určité neracionalitě (či „omezené racionalitě“) zemědělství i o specifikách zemědělství obecně, která se odrážejí i ve specifikách směřovaných aktivit.

Navíc, jak již bylo řečeno v kapitolách o K. Polanym, institucionální ekonomie je jeden ze směrů v sociálních vědách, který překonává propast mezi ekono-

18 Významný přínos z pohledu užití institucionální ekonomie pro sledování problematiky transformace českého a slovenského zemědělství představuje práce Y. Stryjana (Stryjan 1993), týkající se především otázek principů organizace a fungování našich družstev.

19 Člověk je samozřejmě racionální, ale jen v omezeném smyslu, jeho poznávací kompetence je omezená. Mlčoch (1996: 10–11) v této souvislosti dále píše: „Ekonomové, kteří jsou jinak strážci racionality (Arrow), jsou proto nuceni všimnout si i nákladů na 'provoz' ekonomického systému – tj. nákladů na smlouvání, vyjednávání, plánování, monitorování, reporting, řešení smluvních sporů atp., což vše zahrnuje nový institucionalismus do svého klíčového termínu 'transakčních nákladů'. Ekonomie musí též počítat s nezamyšlenými důsledky jednání jednotlivce, který sám chce být zamýšlen racionální, nutno počítat s 'organickou racionalitou', která je jakýmsi by-produktem spontánního, organického řádu, jakým je trh (F. A. Hayek).“ Institucionální ekonomie navíc předpokládá, že člověk vstupuje do smluvních vztahů (orientace na smluvní vztahy je jedním z určujících znaků pro institucionální ekonomii) s určitým majetkem, který však netvoří nějaký homogenní kapitál, ale jedná se o taková aktiva, která jsou pro účastníka směny specifická svým složením a charakterem (kdyby nebyla aktiva ve většině specifická, asi by nebylo co směňovat).

míř a sociologii. Ve výše naznačených souvislostech by východiska institucionální ekonomie mohla být silnou oporou pro zemědělskou ekonomiku, a to především vzhledem k nahrazení homo oeconomicus hlavního proudu ekonomie „smluvním člověkem“ (contractual man) institucionální ekonomie. Otázka smluvních vztahů se totiž v souvislosti s integračními procesy probíhajícími v zemědělství a potravinářství i vzhledem k místu zemědělců v těchto procesech (tj. vzhledem k vlivu zemědělců na formování budoucí podoby a fungování zemědělsko-potravinářského komplexu v České republice) stává jednou z klíčových otázek další budoucnosti jak zemědělství, tak venkova (Hudečková, Lošťák 1997). A právě s pomocí „smluvního člověka“, který je zakořeněn v institucích společnosti (tj. v oblastech zájmu sociologie obecně či rurální sociologie, pokud jde o venkov a zemědělství), na rozdíl od abstraktního homo oeconomicus existujícího vně společenských vztahů, lze tyto zásadní procesy probíhající v našem zemědělství analyzovat i z jiného pohledu než je přístup ekonomie hlavního proudu. Jde o to, že tyto procesy nejsou „jednorozměrnými“, ale odrážejí změny v mnoha oblastech našeho života, odkud vyplývá i jejich vysoká vzájemná závislost a provázanost. Institucionální ekonomie jako věda, která vznikla na průsečíku ekonomie, právní vědy, teorie organizace a opírající se o principy evolucionismu (na rozdíl od ekonomie hlavního proudu, která je podle Mlčocha jakousi analogií mechaniky), má z těchto důvodů v sobě zabudovány mechanismy interdisciplinárního přístupu, tak nutného pro řešení řady současných problémů. Ekonomická teorie je totiž v institucionální ekonomii vysoce integrovaná s ostatními vědami, např. s interpretativní sociologií. A právě s pomocí takových přístupů je možné dnes nalézt společnou řeč rurální sociologie a zemědělské ekonomiky pro řešení problémů venkova a zemědělství.

LITERATURA

- BAUMAN, Z.: Sociologie. Praha, Orbis 1965.
- BUCHANAN, J. M.: Hranice slobody (Medzi anarchiou a Leviatanom). Bratislava, Archa 1996.
- BUTTEL, F. H. – NEWBY, H.: Toward a Critical Rural Sociology. In: The Rural Sociology of the Advanced Societies (Critical perspectives). Eds. F. H. Buttel and H. Newby, Allanheld, Osmun Co Publishers, Inc. 1980: 1–35.
- DISMAN, M.: Jak se vyrábí sociologická znalost. Praha, Karolinum 1993.
- DOUCHA, T. a kol.: Teoretické základy trvale udržitelného rozvoje českého zemědělství. [Výzkumná studie], Praha, VÚZE 1993.
- GIDDENS, A.: New Rules of Sociological Method (Second edition). Stanford University Press 1993.
- HRON, J.: Uspořádání společnosti a trvale udržitelný rozvoj. Zem. Ekon., 40, 1994 (12): 991–995.
- HUDEČKOVÁ, H. – LOŠTÁK, M.: Privatization in Czechoslovak Agriculture: Results of a 1990 Sociological Survey. Sociol. Rum., 32, 1992 (2-3): 287–304.
- HUDEČKOVÁ, H. – LOŠTÁK, M.: Reakce na globalizační výzvu v českém zemědělsko-potravinářském komplexu. Zem. Ekon., 43, 1997 (1): 15–25.
- KUHN, T. S.: The Structure of Scientific Revolutions. Chicago 1970.
- MACH, J.: Některé zvláštnosti agrárního trhu. Zem. Ekon., 41, 1995 (2): 49–55.
- MARX, K.: Kapitál (I.díl). Praha, SNPL 1954.
- MLČOCH, L.: Institucionální ekonomie (Učební text pro studenty vysokých škol). Praha, Karolinum 1996.
- NEWBY, H.: Rural Sociology and Its Relevance to the Agricultural Economist: A review. J. agric. Econ., 33, 1982 (2): 125–165.
- PETRUSEK, M.: Kvantitativní nebo kvalitativní metody? Sociol. Čas., 26, 1990 (1–2): 75–90.
- POLANYI, K.: The Great Transformation. Boston: Beacon Press 1944.
- POLANYI, K.: The Economy as Instituted Process (1957). In: The Sociology of Economic Life. Eds. M. Granovetter and R. Swedberg. Westview Press 1992: 29–50.
- SOROS, G.: Hrozba neomezeného kapitalismu (překlad z The Guardian, 18. 1. 1997). Listy, 27, 1997 (2): 83–92.
- STĚPIN, V. S.: Iděaly i normy v dynamice naučného poiska. In: Iděaly i normy naučného poiska. Minsk, BGU 1981: 10–64.
- STRYJAN, Y.: Československé zemědělství: institucionální změny a řešení družstevní otázky. Zem. Ekon., 39, 1993 (7): 521–573.
- SWEDBERG, R. – GRANOVETTER, M.: Introducion. In: The Sociology of Economic Life. Eds. M. Granovetter and R. Swedberg. Westview Press 1992: 1–26.
- TICHÁ, I.: Action learning: příspěvek teorie organizace ke koncepci udržitelného rozvoje. Zem. Ekon., 40, 1994 (12): 1 000–1 004.
- Velký sociologický slovník. Praha, Karolinum 1996.
- VOGT, W.: Wiesbadenský kongres. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1980.

Došlo 7. 7. 1997

Kontaktní adresa:

PhDr. Michal Lošťák, Česká zemědělská univerzita, 165 21 Praha 6, Česká republika, tel. 02/2438 2310

TRANSFORMACE ZEMĚDĚLSTVÍ VE VOLEBNÍCH PROGRAMECH ČESKÝCH POLITICKÝCH STRAN (1990–1992)

TRANSFORMATION OF AGRICULTURE IN THE ELECTION PROGRAMMES OF CZECH POLITICAL PARTIES (1990–1992)

J. Čmejrek

Czech University of Agriculture, Prague, Czech Republic

ABSTRACT: The aim of the present paper is to show how Czech political parties dealt with transformation of agriculture in their election programmes. There have emerged several political bodies with agricultural orientation. Although some of them, particularly Zemědělská strana, showed certain results, the attempt to provide agricultural population with an effective political representation in terms of their own party failed. That is why it is necessary to focus on the presentation of agricultural issues in the political programmes of the main parliamentary parties. The first post-November election in 1990, that were understood as a plebiscite about the change of the political regime, were characterized by election programmes formulated rather generally and not containing the crucial topics of the parliament policy in the post-election period. A typical example is the election programme of Občanské fórum (OF) that gained the most important position in society and dominated political discourse. The aims of Občanské fórum became more conspicuous and concrete only after the election, but at the same time OF started to split. Its streams were later transformed into independent political parties. Also the programme of the Komunistická strana Československa (KSČ), viewed as the opposite counterpart of OF, was outlined rather generally. The Communist election programme did not focus on the question of ownership; the programme was restricted to the protection of co-operative farms as a large-scale production units and warned against the danger of small-scale production units come-back. The programme of Československá strana lidová (ČSL) principally differed from both KSČ and OF programmes essentially; it proclaimed that co-operative is a free association of owners based on private ownership. ČSL anticipated the direction of the future position of the coalition parties and parliamentary majority in the question of transformation of co-operative farms. Election programmes from 1992 revealed a high degree of polarization in the question of ownership. Whereas election programmes of Občanská demokratická strana (ODS), Občanská demokratická aliance (ODA) and KDU-ČSL consider private ownership as the only form of ownership and co-operative is viewed as a form of private enterprise, the centrist and left wing parties presuppose coexistence of different forms of ownership and consider them as equal. The issue of ownership was important for the agricultural policy of political parties and their concepts of agricultural transformation. Comparison of election programs of political parties and movements from 1990 and 1992 reveals that the Czech political scene – as far as transformation of agriculture in the first stage of this process is concerned – was polarized. However, later the issue of ownership lost its significance, as the question was solved. In the election programmes of 1996 the issue of ownership and transformation of co-operatives plays only a minor role.

election programmes, transformation of agriculture, forms of ownership, transformation of co-operatives, private ownership, agricultural policy

ABSTRAKT: Cílem článku je ukázat, jak politické strany v polistopadovém období reflektovaly problematiku transformace zemědělství. Zvláštním případem jsou politické subjekty, jež vznikaly z iniciativy zemědělců, především družstevních rolníků. Přestože některé z nich, zejména Zemědělská strana, dosáhly jistých úspěchů, zajistit efektivní politickou reprezentaci zemědělců na bázi profesní či stavovské strany se nepodařilo. Srovnání volebních programů politických stran a hnutí z let 1990 a 1992 odhaluje polarizaci české politické scény ve vztahu k transformaci zemědělství v počáteční etapě tohoto procesu. Pro první polistopadové volby v roce 1990, jež byly chápány jako plebiscit o změně politického režimu, je charakteristické, že volební programy jsou formulovány značně obecně a neobsahují rozhodující témata parlamentní politiky v povolebním období. Zvláště to platí pro volební program Občanského fóra, které získalo hned v listopadových dnech rozhodující pozice ve společnosti a dominovalo politickému diskursu. K vyjasňování a konkretizaci záměrů mohlo na půdě Občanského fóra dojít až po volbách, ale spolu s tím začal i proces rozkladu OF a krystalizace jednotlivých proudů, které se pak přeměnily v samostatné politické subjekty. Značně obecně byl v roce 1990 koncipován i program KSČ, která byla ve volbách vnímána jako protipól OF. Komunistický volební program se překvapivě nesoustřeďuje na otázku vlastnictví; omezuje se na obranu družstevnictví jakožto velkovýroby a poukazuje na nebezpečí návratu k malovýrobě. Zásadně se v dané otázce od KSČ i OF

odlišuje postoj Československé strany lidové, která ve svém programu nastoluje princip, podle něhož „družstvo je svobodné sdružení vlastníků a jeho základem je soukromé vlastnictví“. ČSL tak celkem přesně naznačila směr budoucího postupu koaličních stran a parlamentní většina v otázce transformace družstev. Daleko plastičtější obraz poskytují volební programy z roku 1992. Jejich srovnání ukazuje jasnou dělící čáru v otázce vlastnictví. Zatímco ve volebních programech ODS, ODA a KDU-ČSL je za jedinou formu vlastnictví uznáno vlastnictví soukromé a družstevnictví je pokládáno za formu soukromého hospodaření, strany středu a levice předpokládají koexistenci různých forem vlastnictví, jež jsou rovnocenné. Postoj k otázce vlastnictví měl zásadní význam z hlediska přístupu politických subjektů k transformaci družstev a českého zemědělství jako celku. Polarizace, jež se v dané otázce vytvořila v letech 1990–1992, však v dalším vývoji postupně ztrácela na významu, neboť spor již byl rozhodnut. Ve volebních programech z roku 1996 je otázka vlastnictví a transformace družstev již podružná.

volební programy, transformace zemědělství, formy vlastnictví, transformace družstev, soukromé vlastnictví, zemědělská politika

ÚVOD

Reflexe problematiky zemědělství a venkova ve volebních programech politických stran představuje zajímavý aspekt vývoje českého stranického systému v devadesátých letech¹. Současně může srovnání volebních programů politických stran pomoci osvětlit zápas o transformaci českého zemědělství a doplnit tak sociologický pohled na daný proces². Otázka obhajoby zemědělských zájmů v nově vznikajícím politickém systému se vynořila hned v prvních týdnech po 17. listopadu 1989, i když přirozeně nebyla společností vnímána jako klíčový problém. Výzvy k založení zemědělské politické strany zazněly již počátkem prosince 1989 na 11. sjezdu JZD (konal se 1. a 2. prosince, připravován však byl několik měsíců před listopadovými událostmi). Ještě výrazněji pak založení zemědělské strany podpořilo zasedání ÚV Svazu družstevních rolníků (7. 12.). Krátce nato byl na zasedání ČV SDR přijat Akční program, který byl zaměřen na zajištění zájmů družstevních rolníků v novém politickém systému. Bylo přirozené, že problém politického prosazování zájmů zemědělců a požadavek založení jejich politické strany byl nastolen na půdě družstevního hnutí, neboť bezprostředně po listopadových událostech představovalo Družstevní hnutí jedinou široce organizovanou sílu spjatou se zemědělstvím a venkovem. Pokusme se proto nejprve přiblížit proces transformace Svazu družstevních rolníků a politické aspekty jeho činnosti.

Předlistopadové stanovy a struktura svazu do značné míry odpovídaly pojetí zájmových organizací jako převodových pák v rámci tehdejšího politického systému a umožňovaly hájit zájmy družstevních rolníků jen částečně. V procesu demokratických reforem a vytváření nového politického systému muselo družstevní hnutí projít zásadní proměnou a najít novou organizační podobu, jež by odpovídala změněným podmínkám.

Na půdě Svazu družstevních rolníků se vyhranily v této otázce čtyři proudy (Kříž 1995: 36). Jeden z nich usiloval o přeměnu svazu v jakousi odborovou organizaci, která by hájila družstevníky proti vedení. Tato koncepce byla vedena snahou rychle prolomit limity předlistopadové podoby družstevního hnutí (převodová páka k přenášení rozhodnutí státních a stranických orgánů na nižší články), ale upadala do opačného extrému, jenž by v podstatě znamenal popření samého principu družstevnictví. Další proud požadoval přeměnu Svazu družstevních rolníků v podnikatelský svaz. I tato varianta byla mnohými na půdě svazu přijímána s rozpaky a s obavou, že by se organizace značně vzdálila družstevní myšlence. Třetí směr usiloval o nahrazení zájmového svazu rolnickou politickou stranou. Problematičnost tohoto přístupu spočívala v charakteru soudobého politického stranictví, jež nepřeje stranám definovaným třídě a stavovskými, jak to ostatně potvrdily pozdější osudy Hnutí zemědělců (vzniklo v březnu 1990 pod názvem Politické hnutí členů ZD, později se přejmenovalo), Zemědělské strany a dalších politických subjektů, v jejichž programovém zaměření měly otázky zemědělství a venkova stěžejní postavení. Dominantní pozice získal proud, který se soustředil na přebudování Svazu družstevních rolníků v zemědělskou zájmovou organizaci, jež měla hájit především ekonomické zájmy družstev. Tato koncepce nakonec na mimořádné celostátní konferenci SDR, která se sešla koncem dubna 1990 v Olomouci, zvítězila. V Olomouci byl také změněn název organizace na Rolnický družstevní svaz (RDS).

Další vývoj však prokázal opodstatněnost některých tendencí, jež byly počátkem roku 1990 na půdě svazu ještě minoritní. Organizační podoba, kterou svazu vtiskla olomoucká konference, v podmínkách rychlé transformace společnosti zastarávala. Již v roce 1991 silil požadavek vytvořit silný podnikatelský svaz, který by se neomezoval pouze na družstva, ale byl by otevřen

1 K vývoji českého systému politických stran viz Kunc, J.: Stranické systémy v rekonstrukci II. In: Politologická revue 1996 (2): 12–30. Viz též sborník Krystalizace struktury politických stran v České republice po roce 1989. Praha 1996. K problematice zemědělských stran viz Pospíšil, F.: Čeští zemědělci a politika po roce 1989. In: Zemědělec dnes a zítra. Praha, Nadace Antonína Švehly 1994: 97–99.

2 K sociologickému zkoumání uvedené problematiky viz Majerová, V. 1997: Sociologie venkova a zemědělství. Praha, PEF ČZU 1997: 115–133. Viz též Hudečková, H.: Privatizace zemědělství a obnova venkova. In: Sociologický časopis 1995 (4): 449–459.

všem zemědělským subjektům (Kříž 1995: 37). Tento proces se urychlil v roce 1992 v souvislosti s projednáváním a schválením zákona č. 42/1992 Sb., na jehož základě byla vytvářena družstva vlastníků. Kromě toho vyvstala nutnost reagovat na rozpad československé federace. Počátkem prosince 1992 byla na celostátní konferenci ve Velkých Bílovicích zrušena celorepubliková organizace RDS a česká organizace byla přeměněna v Českomoravský svaz zemědělských družstev (ČM SZD) s programem a stanovami odpovídajícími organizaci podnikatelského typu, zajišťující poradenskou pomoc členům.

Rovněž působení na politickém poli se v letech 1990–1992 ukázalo jako nevyhnutelné. Přestože stanovy schválené olomouckou konferencí na jaře 1990 definovaly svaz jako organizaci nepolitickou, RDS ve své činnosti do značné míry překračoval rámec daný stanovami a pracoval jako zájmová politická organizace. Snažil se ovlivňovat politické instituce a aparáty ministerstev. Různými formami, především spoluprací s podobně smýšlejícími poslanci, se pokoušel prezentovat své názory i na parlamentní půdě. Ačkoliv svaz ve své činnosti dosáhl jistých výsledků, v klíčových otázkách neustále narážel na nemožnost prosadit své požadavky při parlamentním projednávání. Svaz sice dokázal do určité míry ovlivnit vládní návrhy zákonů (zejména jednáními s pracovníky ministerských aparátů), na půdě parlamentu však tyto návrhy obvykle dozraly takových změn, že je svaz nemohl akceptovat. Nápadné se to ukázalo při projednávání zákona o úpravě vlastnických vztahů k půdě (Kříž 1995: 40), ale předstávám svazu neodpovídal ani Fond tržní regulace v podobě, v jaké byl zřízen.

Nemožnost vystoupit s vlastní zákonodárnou iniciativou se ukázala být klíčovým limitem činnosti svazu. Situace se příliš nezlepšila – pokud máme na mysli výsledky – ani po volbách v roce 1992, v nichž kromě Zemědělské strany uspělo i Hnutí zemědělců (oba subjekty v rámci Liberální sociální unie – LSU) a vedení svazu tak získalo možnost zákonodárné iniciativy a přímé účasti na parlamentní práci. RDS sice mohl prezentovat svá stanoviska přímo na parlamentní půdě, mohl také společně s dalšími podobně smýšlejícími poslanci účinněji hájit zájmy zemědělského družstevnictví, parlamentní většina však byla natolik silná, že dokázala působení družstevně zemědělské lobby bez problémů eliminovat. V zastupitelských sborech se plně prosazovala tendence skoncovat s obtížným hledáním konsensu a přejít k majoritnímu rozhodování v konfliktních otázkách, která se projevovovala již po volbách 1990 mezi poslanci Občanského fóra (Kunc 1996: 22) a časem se stala charakteristickým rysem naší politické scény.

Tato skutečnost obrací naši pozornost k vývoji rozložení politických sil v zastupitelských sborech. Vzhledem k tomu, že zemědělsky orientované politické stra-

ny a hnutí nezískaly výraznější voličskou podporu, a tudíž ani možnost podstatně ovlivnit parlamentní projednávání otázek souvisejících s transformací zemědělství, musíme se zaměřit především na parlamentní politické strany a na jejich programové pozice v zemědělských otázkách. Srovnáním volebních programů politických stran a hnutí z roku 1990 a 1992 se pokusíme ukázat, jak se ve vztahu k transformaci zemědělství polarizovala – zejména na parlamentní úrovni – naše politická scéna v počáteční etapě tohoto procesu³.

ROK 1990

První polistopadové volby v roce 1990 měly výjimečný charakter. Šlo v nich především o to, zkrátit dosavadní legislativu a poskytnout legitimitu politickým orgánům, jež vznikaly po listopadu 1989. První svobodné volby tedy byly chápány jako plebiscit o zásadní změně politického režimu. Proto se nepředpokládalo, že by k zásadnější diferenciaci hlavních politických sil došlo ještě před těmito volbami. Občané se měli politicky profilovat teprve v následujícím dvouletém období (Kunc 1996: 18). Tomuto pojetí v podstatě odpovídaly i volební programy. Politické strany se v emocionální atmosféře polistopadových měsíců většinou snažily jasně se vyslovit k minulosti, případně (u historických stran) se od ní oddělit, a své záměry pro budoucnost formulovaly značně obecně. Mluvily hlavně o demokracii, právním státu a sociálně orientované tržní ekonomice. Je charakteristické, že volební programy z roku 1990 neobsahovaly rozhodující témata parlamentní politiky let 1990–1992 (Krejčí 1994: 211).

V této souvislosti je třeba poukázat zejména na Občanské fórum, které získalo hned v listopadových dnech rozhodující pozice ve společnosti, dominovalo politickému diskursu a ve volbách v roce 1990 také přesvědčivě zvítězilo. Občanské fórum představovalo různorodý konglomerát ideových směrů, od historických politických stran se neodlišovalo pouze programovou orientací, ale především záměrnou absencí stranické struktury, snahou distancovat se od politického stranicťví jako takového, jak to ostatně vyjadřovalo i volební heslo „Strany jsou pro straníky, Občanské fórum je pro všechny“. Volební program OF musel být koncipován velice obecně, aby vyhovoval širokému spektru názorových proudů, které toto politické hnutí zastřešovalo.

K problematice zemědělství a venkova se program OF vyslovuje na dvou místech. V úvodní části, nazvané Východní stav a jeho příčiny, je pouze jedna věta odsuzující násilnou kolektivizaci, již „byl likvidován rolník s hluboce zakořeněným vztahem k půdě“ (OF 1992: 2). Třetí část volebního programu, nazvaná Ces-

³ Téma článku představuje dílčí výstup z úkolu, který se pod názvem Zemědělství a venkov v politickém procesu zpracovává na Katedře humanitních věd v rámci vnitřního grantu PEF ČZU.

ty, obsahuje stručný, obecně koncipovaný odstavec: „Budeme podporovat rozvoj družstevních i soukromých forem zemědělského podnikání. Přitom zajistíme zákonnou ochranu zemědělské a lesní půdy před jejím možným prodejem do zahraničí. Ekologicky citlivé hospodaření má přispět k obnovení krásy krajiny a k oživení vztahu člověka k půdě. Venkov nemůže být pouhým přívěskem města, ale svébytným společenstvím s vlastní občanskou vybaveností, jako jsou školy, služby, řemesla. To vyžaduje plnou samosprávu venkovských obcí, aby se do nich mohl vrátit přitažlivý společenský život. Budeme podporovat zvyšování významu vodohospodářských, půdoochranných, klimatických, rekreačních a estetických funkcí lesa při zachování schopnosti trvalé produkce dřeva. Naším cílem je les jako zdravá a plodná zahrada našeho společného domu“ (Ibid.:7).

Program je spíše vyjádřením přání či dobré vůle zajistit rozvoj zemědělství a zlepšit poměry na venkově než vytyčením zásad transformace zemědělství a zemědělské politiky po volbách. Také je zde patrná snaha rozptýlit obavy občanů z důsledků chystaných změn. Nenajdeme zde však jasné slovo o restitucích a privatizaci, ani o tržní regulaci cen a jiných otázkách, které se v letech 1990–1992 staly předmětem politického zápasu. Je to pochopitelné; před prvními svobodnými volbami nemohlo Občanské fórum k těmto otázkám zaujmout jednoznačné stanovisko – široká, vnitřně různorodá základna OF by se na takovém stanovisku neshodla. K vyjasňování a konkretizaci záměrů mohlo dojít až po volbách, ale spolu s tím začal i proces rozkladu Občanského fóra a krystalizace jednotlivých proudů, které se pak přeměnily v samostatné politické subjekty.

Československá strana lidová ve svém volebním programu z roku 1990 šla přece jenom dál a naznačila směr parlamentního projednávání a vládního postupu po volbách určitěji: „Za základní opatření v zemědělství považujeme obnovení bytostného vztahu rolníka k půdě, na které pracuje, a k místu, ve kterém žije. Rolníci se musejí sami rozhodnout pro formu práce.“ Program předpokládá zavedení tržního mechanismu a redukci státních podniků v zemědělství „pouze na efektivní a ekologicky orientovaný výzkum“. Zvláště důležitá je v programu pasáž týkající se družstev: „Družstevní myšlenku Čs. strana lidová, věrna svým tradicím, podporuje ve všech ekonomických oblastech. Důsledně však vychází ze zásady, že družstvo je svobodné sdružení vlastníků a jeho základem je soukromé vlastnictví“ (ČSL 1990: 4).

Defenzivní pozici zaujali ve svém volebním programu komunisté: „Jsme proti likvidaci zemědělského družstevnictví a hromadnému návratu k zemědělské malovýrobě. Drobné a střední zemědělské podnikání budeme podporovat tam, kde je to výhodné pro společnost a zemědělci se pro ně dobrovolně rozhodnou“ (KSČ 1990: 3). Srovnáme-li tuto pasáž s příslušnou formulací ve volebním programu Občanského fóra, neshledáme zde podstatný rozdíl. Komunisté brání druž-

stevnictví jakožto velkovýrobu a poukazují na nebezpečí návratu k malovýrobě. Otázce vlastnictví se však ve volebním programu vyhýbají, a to důsledněji než Občanské fórum, v jehož programu je družstevní forma vlastnictví přece jen implicitně uznána: „Budeme podporovat rozvoj družstevních i soukromých forem zemědělského podnikání.“ Zásadně se v dané otázce od obou subjektů odlišuje postoj Československé strany lidové, která ve svém programu vytyčila princip, podle něhož „družstvo je svobodné sdružení vlastníků a jeho základem je soukromé vlastnictví“. Zde je celkem přesně naznačen směr budoucího postupu koaličních stran a parlamentní většiny v otázce transformace družstev.

ROK 1992

Volební programy z roku 1992 poskytují ve srovnání s rokem 1990 daleko plastičtější obraz. Je to způsobeno dvěma hlavními faktory. Především v období 1990–1992 již značně pokročila krystalizace systému politických stran. Místo všeobjímajícího Občanského fóra zápasily o pozice na politické scéně nové subjekty – Občanská demokratická strana, Občanská demokratická aliance a Občanské hnutí. Krystalizace pokračovala i v dalších částech politického spektra. Druhým významným faktorem, který ovlivnil diferenciaci volebních programů ve vztahu k zemědělství, byl postup vlády a průběh parlamentních jednání během legislativního období 1990–1992 v celé řadě otázek souvisejících s vytyčováním zásad agrární politiky, s cenovou deregulací a zřízením Fondu tržní regulace, s restitucemi a úpravou vlastnických vztahů k půdě.

Dominantním tématem volebních programů pravicových stran – pokud jde o zemědělství – byl požadavek rychlého a důsledného dokončení restitucí a privatizace. Ve vztahu k transformaci zemědělských družstev české pravicové strany přijaly formulaci, která byla obsažena již ve volebním programu lidové strany v roce 1990, tedy princip, podle něhož mají družstva být svobodnými sdruženími vlastníků. Jinými slovy, za dominantní či jedinou formu vlastnictví bylo uznáno vlastnictví soukromé, družstevnictví bylo pokládáno za formu soukromého hospodaření.

ODS, která se rychle vpravovala do pozice hegemonu české pravice, ve volebním programu z roku 1992 uvádí: „Družstva budou přeměněna na družstva vlastníků s jasně vymezenými a zákonem chráněnými vlastnickými podíly“ (ODS 1992: 13). Na jiném místě volebního programu ODS je téma privatizace zemědělství rozvedeno podrobněji: „Podpoříme v zemědělství vznik nejrůznějších forem soukromého hospodaření, od rodinných farem přes družstva vlastníků, až po obchodní společnosti. Za nejvhodnější způsob považujeme přímý odprodej majetku či půdy na splátky, počítáme i s kupónovou privatizací. Majetek dnešních zemědělských družstev musí být vrácen původním vlastníkům tam, kde jsou známi a mají o něj zájem. Nechceme však rozbití družstev za každou cenu – prosazujeme

jejich transformaci v družstva vlastníků a v akciové společnosti" (Ibid.: 15).

Požadavek restitucí a privatizace je silně akcentován i ve volebním programu ODA: „Naším základním úkolem je obnova vlastnických vztahů na venkově a návrat k uvažlivému využívání zemědělské půdy a krajiny. Zemědělství není jen výrobou potravin – je to způsob života. Naším cílem je hospodář, mající vztah k půdě a zodpovědnost k budoucím generacím. Chceme toho dosáhnout zejména důsledným naplněním restitučních nároků původních vlastníků. Privatizaci zemědělství (včetně subjektů vzniklých po transformaci dosavadních zemědělských podniků) chceme podporovat dotacemi“ (ODA 1992: 19).

Police velice blízké ODS a ODA zaujala v zemědělských otázkách KDU-ČSL, která ovšem sama sebe nedefinovala jako pravicovou stranu, ale jako stranu pravého středu. V osmibodovém programu pro zemědělství věnovala majetkovým vztahům, privatizaci a s ní související restrukturalizaci zemědělství první čtyři body (KDU-ČSL 1992):

- rozvoj zemědělství při důsledné změně jeho struktury;
- prakticky dořešit majetkové vztahy (restituce, transformace, privatizace);
- rodinné farmy vedle transformovaných družstev a obchodních společností;
- privatizace a rozšíření služeb v zemědělství.

V brožurce nazvané Průvodce politikou KDU-ČSL, která byla publikována před volbami v roce 1992, se tyto body ještě dále rozvádějí. Pokud jde o vlastníky půdy, lidovci požadují: „Plná vlastnická práva, tj. možnost půdu užívat, pronajmout, prodat bez jakýchkoliv omezení. Restituci všeho majetku, který s půdou (včetně lesních a vodních ploch) souvisí, byl s ní vlastníkově odebrán i vynucenými dary, a to po 25. 2. 1948. Restituce musí mít naturální podobu všude, kde je to možné.“ Členům zemědělských družstev lidovci slibují: „Pro ty, kdo jsou vlastníky půdy, obnovu jejich práv, bez omezení stanovami zemědělského družstva. Důsledně realizovat transformační zákon. Pro všechny možnost svobodně se sdružit ve vlastnickém družstvu s hlasovacím právem dle výše členských podílů.“ Za pozornost stojí, čeho chce KDU-ČSL dosáhnout pro zaměstnance státních statků: „Převod státního vlastnictví půdy do vlastnictví zaměstnanců přednostně. Přednost uplatnit v zakladatelské listině akciové či obchodní společnosti. Přednostní nákup akcií dotovat ze státního rozpočtu. Oddlužit položky státem nucených úvěrů“ (Průvodce politikou KDU-ČSL 1992: 38–39).

Postoje příbuzné pozicím ODS, ODA a KDU-ČSL zaujaly i některé menší subjekty, kupříkladu Demokratické 92 za společný stát: „Chceme podporovat takovou transformaci našeho zemědělství, která by směřovala k výrobě levných a zdravotně nezávadných potravin a obnově hodnot naší krajiny a přírody. Potravinu pro obchod nejlevněji vyrobí velká soukromá hospodářství nebo sdružení či družstva vlastníků, která budou moci

hospodárně využít existující stavby a stroje. Jistě dojde k rozmachu i drobné zemědělské činnosti pro samozásobení. Považujeme za nutné legislativně a úvěrovou politikou umožnit vznik dostatečně velkých soukromých hospodářství“ (Demokratické 92 za společný stát 1992).

Je přirozené, že protikladné pozice k ODS, ODA a KDU-ČSL zaujala levice, reprezentovaná KSČM, která vytvořila společně s Demokratickou levicí ČSFR Levý blok. K výraznějšímu posunu v její programové orientaci nedošlo. Příkré odmítnutí zemědělské politiky pravicových stran, zejména restitucí a privatizace, obsahoval volební program málo známého Hnutí za sociální spravedlnost – hnutí spravedlivých: „Odmítáme transformaci jako pouhý majetkový převrat bez ohledu na ničivé důsledky. Restituce jsou dnes jednou z hlavních příčin rozpadání zemědělského družstevnictví. Rozbitím silných zemědělských, obchodních a jiných organizací se současně likvidují možnosti formování moderní organizační a podnikatelské struktury. Současně s tím jsou znovuoživovány parazitní společenské vztahy, které se bez podnikatelského přínosu a tvorby nových hodnot mají účastnit užité národního důchodu, pro který nic nepřinesly“ (Hnutí za sociální spravedlnost – hnutí spravedlivých 1992: 2).

Pro určení dělicí čáry mezi volebními programy z roku 1992 však nejsou rozhodující postoje vyjadřované v levé části spektra, ale v jeho středu. Politické spektrum před volbami v roce 1992 se vyznačovalo bohatě zastoupeným a členitým středem. Hlásila se k němu nejen Zemědělská strana (původně Československá strana zemědělská), Strana zelených, Československá strana socialistická a Hnutí za samosprávnou demokracii – Společnost pro Moravu a Slezsko, ale tehdy ještě i Československá sociální demokracie. Problémem politického středu bylo přílišné tříslení sil a nepevná voličská základna. Proto musely strany středu hledat způsob, jak spojit své síly. Zemědělská strana, Strana zelených a Československá strana socialistická společně vytvořily Liberální sociální unii. Byla zaregistrována jako hnutí (volební zákon to umožňoval), ve skutečnosti však byla ideální koalici, neboť sdružovala strany patřící k různým ideově politickým ohniskům, takže potenciálně sčítala odlišné voličské základny (Krejčí 1994: 230). K LSU se připojilo také Hnutí zemědělců, jež mělo těsné vazby na Rolnický družstevní svaz.

Liberální sociální unie požadovala „napravit křivdy minulosti spáchané násilnou kolektivizací padesátých let a zabránit tomu, aby se páchaly křivdy nové“ (LSU 1992: 4). Tato formulace, jejíž druhou polovinu je třeba chápat jako kritické vymezení vůči pravici, vyjadřuje základní postoj stran politického středu a do značné míry i levice k transformaci zemědělství. LSU ve svém volebním programu nezaujímá stanovisko k družstevnictví; to nalezneme ve volebním programu Zemědělské strany, z něhož program LSU v zemědělských otázkách vychází: „Družstevnictví je historicky osvědčenou formou spojování slabších k tomu, aby se stali

silnými. O družstvech si však musí rozhodovat družstevníci sami bez vnějších zásahů, družstevnictví musí být považováno za jednu z forem vlastnictví. Všichni družstevníci mají právo podílet se na majetku, který vytvořili“ (Zemědělská strana 1992). Poslední věta mluví proti postupu pravicových stran v klíčové otázce úpravy vlastnických vztahů k půdě, který zvyšoval vlastnický půdy (restituenty) oproti členům družstev, kteří do družstva nevnášeli majetek, ale práci. Podobný postoj zaujala Zemědělská strana i v otázce privatizace státních statků: „Usilujeme o přeměnu státních statků na podnikatelské jednotky. Požadujeme, aby byla dána pracovníkům statků možnost vybrat si formu svého budoucího hospodaření, způsob řízení i své představitel. Také pracovníci státních statků musí mít v rámci privatizace státního majetku možnost podílet se na vlastnictví podniků, v kterých dosud pracovali.“ Zemědělská strana vyjádřila ve svém volebním programu také podporu soukromému podnikání v zemědělství: „Požadujeme, aby soukromí rolníci byli účinně podporováni daňovými a úvěrovými slevami. Podporujeme výhodnou spolupráci soukromých rolníků s družstvy.“ Volební programy dalších dvou členských subjektů LSU se transformace zemědělství týkají jen okrajově. Transformační postup podle Československé strany socialistické „se musí provádět uvážlivě s ohledem na fungující podniky a zemědělská družstva“, Strana zelených ve svém programu požaduje „transformaci zemědělství bez ideologie“ (Strana zelených 1992).

Podobné pozice jako LSU a Zemědělská strana zaujalo Hnutí za samosprávnou demokracii – Společnost pro Moravu a Slezsko. I v jeho volebním programu je vedle předpokladu různých forem vlastnictví vyjádřena obava z důsledků jednostranně pojeté transformace zemědělství: „V zemědělském podnikání musí být všechny formy vlastnictví rovnocenné a transformace zemědělských družstev by neměla vyústit v ochromení zemědělské výroby“ (HSD-SMS 1992).

Občanské hnutí vstoupilo do volební kampaně v roce 1992 s programem, který mírou obecnosti a stylizací připomíná volební program Občanského fóra z roku 1990: „Jako evropská země potřebujeme domácí zemědělství. Pokus o socialistickou velkovýrobu bez ohledu na lidi a krajinu napáchal mnoho škod. Ty se ovšem nedají napravit násilnou likvidací družstev a pokusy o 'návrat' do starých časů. Chceme, aby se obnovil vztah lidí k půdě a k místu, aby se i na vesnici především lidsky žilo. Nezbytná transformace zatím na zemědělství dopadla hodně tvrdě. Novým zemědělským podnikům a družstvům je třeba pomoci. Celní ochranou, podporou vývozu, ochranou před zpracovatelskými monopoly i úlevami. Zvláštní péči si zaslouží chudší oblasti a malá sídla, která se nebezpečně vyvíjejí“ (OH 1992). V další části programu je i formulace vztahující se k otázce vlastnictví: „Prosazujeme výkonnou sociálně a ekologicky orientovanou tržní ekonomiku, složenou ze soukromého, družstevního i státního sektoru (Ibid.).“ Volební program Občanského hnutí je velice blízký programům LSU, Zemědělské strany

a HSD-SMS. Poukaz na „násilnou likvidaci družstev“ a tvrdý dopad transformace na zemědělství je analogií varování LSU před novými křivdami, či obav HSD-SMS, že transformace zemědělských družstev by neměla vyústit v ochromení zemědělské výroby. Navíc program pokládá družstevnictví za jeden ze sektorů ekonomiky (tedy i za formu vlastnictví), vedle sektoru soukromého a státního.

Ke stranám politického středu se v roce 1992 hlásila rovněž Československá sociální demokracie. Tomu odpovídají i její postoje v zemědělských otázkách: „Agrární program ČSSD vychází ze zásady, že nic nemůže být lidem žijícím na venkově vnucováno. Je na nich, pro jakou formu zemědělského podnikání se rozhodnou. Jsme pro rovnost vlastnických forem. Hodláme využít pozitivních zkušeností dosavadních zemědělských družstev a vytvořit podmínky pro efektivní rozvoj rodinných farem. Státu zde přisuzujeme významnou roli především při pomoci strukturálním přeměnám a v přechodu na ekologicky čistší způsoby výroby“ (ČSSD 1992: Zásady volebního programu Československé sociální demokracie).

Sdružení pro republiku – Republikánská strana Československa se sice již v roce 1990 označila za „skutečně pravicovou, radikální stranu“, její – značně nekonzistentní – programová orientace však nekoresponduje s českou pravicí. Zatímco v roce 1990 se SPR-RSČ domáhala okamžitého přechodu k tržní ekonomice a požadovala „naprostou svobodu podnikání a soukromého majetku“, ve volebním programu z roku 1992 předpokládá smíšenou ekonomiku a koexistenci družstevního a soukromého sektoru: „Vedle sebe musí existovat jak družstevní, tak soukromý sektor, postupně si předávající úlohy“ (Volební program SPR-RSČ).

DISKUSE A ZÁVĚRY

Volební programy českých politických stran z let 1990 a 1992 se přirozeně v otázkách zemědělství a venkova neomezovaly pouze na problematiku vlastnictví a transformace družstev a státních statků. V programech lze nalézt řadu bodů souvisejících s agrární politikou státu (daně, fondy, dotace, kvóty apod.); zde ovšem hranice mezi politickými stranami, resp. jejich volebními programy, nebyly v letech 1990 a 1992 ještě tak zřetelné. Dělicí čára se stala zřetelnější až později, před volbami 1996, kdy se tyto otázky dostaly do popředí. Totéž lze říci o problematice vztahů mezi zemědělskými prvovýrobcí a zpracovatelským průmyslem.

Srovnání volebních programů z roku 1992 ukazuje jasnou dělicí čáru v otázce vlastnictví. Zatímco ve volebních programech ODS, ODA a KDU-ČSL je za jedinou formu vlastnictví uznáno vlastnictví soukromé a družstevnictví je pokládáno za formu soukromého hospodaření, strany středu a levice předpokládají koexistenci různých forem vlastnictví, jež jsou rovnocenné. Postoj k otázce vlastnictví měl zásadní význam

Různé formy vlastnictví	Soukromé vlastnictví
1990	
OF – rozvoj družstevních i soukromých forem zemědělského podnikání KČSČ – proti likvidaci zemědělského družstevnictví (vlastnictví nezmiňováno)	ČSL – družstvo je svobodné sdružení vlastníků a jeho základem je soukromé vlastnictví
1992	
ZEMĚDĚLSKÁ STRANA – družstva, jedna z forem vlastnictví; všichni družstevníci mají právo podílet se na majetku, který vytvořili HSD-SMS – všechny formy vlastnictví musí být rovnocenné OH – ekonomika složená ze soukromého, družstevního i státního sektoru ČSSD – rovnost vlastnických forem. D'92 – velká soukromá hospodářství nebo sdružení či družstva vlastníků KSCM – proti likvidaci zemědělského družstevnictví SPR-RSČ – vedle sebe musí existovat jak družstevní, tak soukromý sektor	KDU-ČSL – rodinné farmy vedle transformovaných družstev (míněna družstva vlastníků) ODS – družstva vlastníků ODA – důsledná privatizace zemědělství, včetně subjektů vzniklých po transformaci dosavadních zemědělských podniků; důsledné naplnění restitučních nároků původních vlastníků
1996	
ČMUS – k formám vlastnictví se nevyjadřuje SD-LSNS – k formám vlastnictví se nevyjadřuje; požaduje „daňové úlevy pro družstva, která se začnou s podíly vypořádávat v předstihu“ ČSSD – k formám vlastnictví se nevyjadřuje; slibuje, že odstraní pravidla znevýhodňující zemědělská družstva Levý blok – obviňuje vládu ze snahy zničit „nesprávné“ a prosadí „jediné správné“ formy vlastnictví KSCM – dobrovolné sdružování vlastníků i zaměstnanců	ODS – rychlé vypořádání restitucí a dokončení privatizace zemědělských podniků, což ve svém důsledku přinese likvidaci neefektivních zemědělských podniků ODA – dokončit restituční a privatizační transformaci zemědělství směřovat ke vzniku konkrétního soukromého vlastnictví KDU-ČSL – dokončení transformace vlastnických vztahů SPR-RSČ – stejné podmínky pro různé formy podnikání v zemědělství: pro družstva vlastníků, nájemce půdy i jednotlivé hospodářící farmáře

z hlediska přístupu politických subjektů k transformaci družstev a českého zemědělství jako celku. Polarizaci, jež se v dané otázce vytvořila v letech 1990-1992, vyjadřuje následující přehled. Pro srovnání jsou do ní zahrnuta i stanoviska obsažená ve volebních programech z roku 1996, kdy otázka vlastnictví a transformace družstev již byla podružná a některé strany se o ní ve volebních programech nezmiňují.

Nabízí se otázka, čím byly postoje politických stran v otázkách transformace zemědělství motivovány. Nakolik se zde projevoval tlak sociální struktury, která se dostala do pohybu, a nakolik se zde odrážely spíše zřetelné ideologické a politické.

Mezi zemědělci bychom – přinejmenším na počátku transformačního procesu – zřejmě jen obtížně prokazovali širší sociální podporu tomu pojetí transformace zemědělství, jež bylo založeno výhradně na soukromém vlastnictví. Různé sociologické výzkumy nezávisle na sobě potvrzují rozpačitý přístup zemědělců k soukromému hospodaření (Majero 1997: 124–125). Restituční sice napravovaly křivdy staré desítky let, nemohly však oživit předkolektivizační sociální strukturu. Jestliže cílem „důsledného naplnění restitučních nároků původních vlastníků“ má být „hospodář, mající vztah k půdě a zodpovědnost k budoucím generacím“ (ODA 1992), pak výsledky tohoto úsilí jsou zatím přinejmenším sporné; restituční nároky často uplatnily osoby bez přímého vztahu k hospodaření na

půdě (Ibid.: 128–129). Proto se ozývají hlasy, jež poukazují na to, že v důsledku restitucí a dalších transformačních kroků preferujících vlastnictví před prací vzniká situace, v níž vlastníci většina nechce hospodářit, ale má právo rozhodovat o hospodaření (Hudečková 1995: 455–457). Zdá se tedy, že pojetí transformace zemědělství a zejména družstev založené výlučně na soukromém vlastnictví bylo motivováno především ohledy ideologickými a politickými, nikoli tlaky zemědělců samých. Na to zřejmě naráží jeden z prvních odstavců volebního programu Zemědělské strany z roku 1992: „Zemědělci – nenechte o sobě rozhodovat nezemědělce. Prosadíme, aby si venkovský člověk mohl rozhodovat o svém osudu sám, bez zjevného či skrytého nátlaku... Zatím totiž o nás rozhodují jiní a podle toho to dnes na venkově vypadá“ (Zemědělská strana 1992). Pozice stran politického středu a levice v otázkách transformace zemědělství, jejichž společným jmenovatelem bylo uznání rovnocennosti forem vlastnictví, vycházely především ze zájmů zemědělské populace, která byla do značné míry spjata s družstevní formou hospodaření. Ostatně i snahy o vytvoření zemědělské politické strany byly převážně spojeny s družstevním hnutím. Také do budoucna lze zřejmě předpokládat, že v českých podmínkách si část družstevních rolníků své místo ve společnosti uhájí (Machonin, Tuček 1994: 299–300) a bude hledat možnosti politické obhajoby svých zájmů.

Vývoj stranického systému v první polovině devadesátých let potvrdil, že stavovsky či profesně definované strany mají na politické scéně pramalé šance. Zatímco ještě v roce 1992 byla reprezentace zájmů zemědělců vnímána jako záležitost Zemědělské strany, působící v rámci LSU, ve volebním roce 1996 již byla občany pokládána za ochránkyni těchto zájmů KDU-ČSL a na druhém místě za ní ČSSD (Brokl 1996: 399–400). Posuny se projeví i ve stranických programech; polarizace, která se na počátku devadesátých let vytvořila v otázce transformace zemědělství a družstev, ztrácela po volbách v roce 1992 postupně na významu a v roce 1996 již volební programy politických stran naznačují jinou linii konfliktu, formovanou otázkami jako fungování trhu a charakter státních zásahů, vztah mezi zemědělskou prvovýrobou a zpracovatelským průmyslem či soběstačností v protikladu k rovnováze mezi vývozem a dovozem⁴.

LITERATURA

- BROKL, L.: Parlamentní volby 1996. In: Sociol. Čas., 32, 1996: 389–406.
 ČSL: Volební program Československé strany lidové 1990.
 ČSSD: Zásady volebního programu Československé sociální demokracie 1992. Demokráte 92 za společný stát. Stručný volební program 1992. Hnutí za sociální spravedlnost – hnutí spravedlivých 1992.
 HSD-SMS: Volební program HSD-SMS 1992.
 HUDEČKOVÁ, H. – LOŠŤÁK, M.: Reakce na globalizační výzvu v českém zemědělsko-potravinářském komplexu. In: Zem. Ekon., 43, 1997 (1): 15–25.
 HUDEČKOVÁ, H.: Privatizace zemědělství a obnova venkova. In: Sociol. Čas., 1995 (4): 449–459.

- KDU-ČSL: Místo chaosu řád, místo řečí skutky. Stručný volební program 1992.
 KREJČÍ, O.: Kniha o volbách. Praha, Victoria Publishing 1994.
 Krystalizace struktury politických stran v České republice po roce 1989. Sborník příspěvků z vědecké konference. Usp. Vladimíra Dvořáková a Aleš Gerloch, Praha 1996.
 KRÍŽ, Z.: Organizované zájmy družstevních rolníků v politickém systému ČSFR. Politol. Čas., 1995 (1): 35–42.
 KSČ: Volební program Komunistické strany Československa 1990.
 KUNC, J.: Stranické systémy v rekonstrukci II. In: Politol. Rev., 1996 (2): 12–30.
 LSU: Co chceme. Hlavní zásady realizačního programu LSU 1992.
 MACHONIN, P. – TUČEK, M.: Geneze nové sociální struktury v České republice a její sociální aktéři. In: Sociol. Čas., 1994 (3).
 MAJEROVÁ, V.: Sociologie venkova a zemědělství. Praha, PEF ČZU 1997: 115–133.
 ODA: Program pro všechny, kteří se narodili pro svobodu 1992.
 ODS: Svoboda a prosperita. Volební program Občanské demokratické strany. Volby '92.
 OF: Přijmout odpovědnost za vlastní budoucnost. Volební program Občanského fóra 1990.
 OH: Kdo jsme a co chceme 1990.
 POSPÍŠIL, F.: Čeští zemědělci a politika po roce 1989. In: Zemědělec dnes a zítra. Praha, Nadace Antonína Švehly 1994: 97–99.
 Průvodce politikou KDU-ČSL 1992.
 SRP-RSČ: Volební program SRP-RSČ 1992.
 Strana zelených: Program Strany zelených 1992.
 Zemědělská strana: O co usiluje Zemědělská strana, 1992.

Došlo 27. 6. 1997

Kontaktní adresa:

PhDr. Jaroslav Čm ej r e k, CSc., Česká zemědělská univerzita, Praha, Česká republika, tel. 02/2438 2348

⁴ Rozboru volebních programů z roku 1996 bude věnován samostatný článek.

SMERY ZDOKONALOVANIA MANAŽÉRSKÝCH SCHOPNOSTÍ U AGROMANAŽÉROV

WAYS OF IMPROVEMENT OF THE MANAGERIAL ABILITIES OF AGRO-MANAGERS

J. Višňovský

Slovak University of Agriculture, Nitra, Slovak Republic

ABSTRACT: In a set of 13 top-managers of the enterprises in the agro-sector in one Slovak district, we searched the conceptual potential of successfulness factor determinants in a managerial work and in the same time the conceptual potential of managers "so called from a distance" between their present abilities (selected factors) and the ideal level of these abilities. From the research results, we have tried to determine the focus area of educational activities for top-managers. The out-enterprise education of top managers would have to be aimed first of all at the following areas: macroeconomic features of the state development and their influence upon the microsphere (enterprises), essence of agrarian policy in the EU countries and its supposed changes, the efficient work system with human resources in the enterprises, improvement of manager's, communication abilities, business ethics, creation of manager's efficient work regime with goal to prevent exhausting and manager's health threatening.

successfulness of managerial work, factor determinants, distance from ideal situation, ways of improvement of managerial abilities

ABSTRAKT: V skupine 13 vrcholových manažérov podnikov agrozozoru jedného okresu SR sme skúmali názorový potenciál na podmienujúce faktory úspešnosti v manažérskej práci a súčasne názorový potenciál manažérov na „tzv. vzdialenosť“ medzi ich súčasnými schopnosťami (u zvolených faktorov) a ideálnou úrovňou týchto schopností. Z výsledkov sme sa pokúsili stanoviť oblasti zamerania vzdelávacích aktivít pre vrcholových manažérov. Mimopodnikové vzdelávanie vrcholových manažérov podnikov by sa malo prednostne zamerať na tieto oblasti: na makroekonomické charakteristiky vývoja štátu a ich vplyv na mikrosféru (podniky), na podstatu agrárnej politiky v štátoch EÚ a jej predpokladané zmeny, na efektívny systém práce s ľudskými zdrojmi v podniku, na zdokonaľovanie komunikačných schopností manažérov, na etiku podnikania a na tvorbu efektívnych režimov práce manažérov s cieľom predchádzať pocitu trvalej vyčerpanosti a ohrozovania zdravotného stavu manažérov.

úspešnosť v manažérskej práci, podmienujúce faktory, vzdialenosť od ideálneho stavu, smery zdokonaľovania manažérskych schopností

ÚVOD A CIEĽ

Sme svedkami rýchleho prieniku poznatkov vedeckých disciplín psychológia a sociológia do disciplín manažmentu všeobecne a do disciplíny manažment ľudských zdrojov zvlášť. Pretože podniky agrozozoru (s výnimkou snád veľkých podnikov spracovateľského priemyslu) si nebudú môcť dovoliť zamestnávať špecialistov (psychológov, sociológov), budú si musieť tak riadiaci pracovníci (manažéri), ako aj pracovníci personálnych oddelení (referátori) „dodatočne vyzbrojiť“ aktuálnymi poznatkami efektívneho vedenia ľudí tak, aby práca s ľudskými zdrojmi v podnikoch smerovala k európskemu štandardu. Pritom je známou pravdou, že riadenie podniku nemôže byť lepšie, než je kvalita ľudí, ktorí ho realizujú.

Väčšina štúdií, ktoré skúmajú podmienujúce faktory úspešnosti v manažérskej funkcii, sa zhoduje v tom, že primárnymi predpokladmi úspešnosti manažéra sú vrodene vlastnosti. K takýmto vlastnostiam sa prednostne zaraďujú: pružnosť myslenia, schopnosť spolupracovať s rôznymi ľuďmi, schopnosť ovplyvňovať iných ľudí, odvaha delegovať určité úlohy, prijímanie rizika atď. Na to, aby bol manažér vo svojom postavení dlhodobo úspešný, musí vyššie uvedené (vrodene vlastnosti) neustále rozvíjať. Rozvíja ich predovšetkým realizáciou jednotlivých riadiacich funkcií. Rýchlo sa meniacia situácia v ekonomickom okolí si však vynucuje, aby manažér konfrontoval svoje momentálne manažérske schopnosti s nárokmi na úspešného manažéra. V súvislosti s tým sa v najnovšej literatúre stretávame s pojmom „manažment sebapoznávania“, čo v podstate vyjadruje aktivity manažéra, zamerané na rozvoj seba

samého. Sebaaktualizácia manažéra totiž predpokladá najprv spoznať (určiť, definovať) svoje prednosti i svoje obmedzenia a následne (na základe takejto analýzy – sebaopoznania) programovať smery, ciele a cesty zdokonaľovania svojich manažérskych schopností.

Cieľom príspevku je:

- v oblasti metodologickej ukázať na možnosť uplatnenia týchto metód u manažérov našich podnikov,
- v oblasti aplikačnej pokúsiť sa identifikovať slabé stránky manažérov a z toho odvodiť možné smery zdokonaľovania manažérskych schopností.

PREHĽAD LITERATÚRY

Dá sa predpokladať, že význam metód sebaopoznania (sebahodnotenia, sebaanalýzy) ľudí všeobecne a manažérov osobitne bude v budúcnosti rásť. To v svojich prácach potvrdili Godeifroy a Louis (1994), Krüger (1990), Bierach (1996), Křivohlavý (1995), Čačko (1997), atď. Niektorými metodickými otázkami možného využitia metód sebaopoznania sme sa zaoberali (Višňovský 1996) s tým, že našim následným cieľom bude overiť vypovedaciu schopnosť týchto metód u nositeľov manažérskych funkcií podnikov agrozoznamu v roku 1997.

METODICKÝ PRÍSTUP K RIEŠENIU PROBLEMATIKY

Tomu (tej skutočnosti), ako jedinec sám seba vidí (seba hodnotí), sa v psychológii hovorí tzv. „osobné ja“. Tomu, ako by sa človek rád videl, sa zasa hovorí „ideálne ja“. Takýto pohľad na problém „ja“ sa môže zdať veľmi zjednodušený. V súčasnej psychológii (ale aj vývoji) existuje mnoho prístupov k definovaniu „ja“. Nám ide ale o možnosť praktického využitia poznatkov psychológie na tomto poli pri rozvoji manažérskych schopností. Dôvod je prostý: Podľa našich zistení (Višňovský 1997) došlo po roku 1989 v podnikoch poľnohospodárskej prvovýroby k rozsiahlej výmene na hlavných manažérskych postoch (predseda, resp. riaditeľ, hlavný ekonóm, hlavný agronóm, hlavný zootechnik, hlavný mechanizátor). Intenzita tejto výmeny predstavuje v priemere 60 %, ale na poste predsedu-riaditeľa až 69 % a hlavného ekonóma až 80 %. Vzniká otázka: aká je úroveň manažérskych schopností novej generácie riadiacich pracovníkov? Vzhľadom na priemerný vek nositeľov vyššie uvedených funkčných miest (v priemere 44,2 roka) ťažko možno predpokladať, že by boli prístupní myšlienke otestovania svojich schopností inou osobou, resp. ich otestovania v hodnotiacich centrách. Preto najschodnejšiu cestu vidíme v uplatnení metód samohodnotenia. Charakteristickým pre manažérsky stav je snaha vyniknúť. Bez tejto snahy nemôže byť úspešným žiadny manažér. Táto snaha je zviazaná s potrebou prestíže. Udržať si prestíž vo svojej vzťahovej skupine (teda medzi manažermi) motivuje k sebazdokonaľovaniu.

V našej práci sme chceli overiť možnosť uplatnenia metód testovania tzv. „vzdialenosti“ od „ideálneho ja“ u vrcholových manažérov. Postupovali sme takto:

- Impulzom pre overenie funkčnosti tejto metódy pri posudzovaní manažérskych schopností bol jej popis v publikácii kolektívu autorov s názvom: Tajomstvo úspechu (1995). Autori zostavili dotazník so 40 charakteristikami, ktoré sú zamerané prednostne na povahové črty človeka.
- Vzhľadom na náš zámer uplatniť spomínanú metódu u špecifickej skupiny ľudí – manažérov, pristúpili sme následne k overeniu funkčnosti jednotlivých charakteristík vo vzorke 100 poslucháčov študijného zamerania „Podnikový manažment“ na Slovenskej poľnohospodárskej univerzite v Nitre. Výsledkom overovania bolo vypustenie 10 takých charakteristík, ktoré nemali významnejší vzťah k funkcii manažéra. Zostávajúcich 30 charakteristík sme sprecizovali v tom zmysle, aby bolo jasné, čo sa za tou ktorou charakteristikou skrýva.
- Funkčnosť upravenej metódy sme overovali vo vzorke 13 vrcholových manažérov podnikov prvovýroby a spracovateľského priemyslu vybraného okresu SR. Testovanie (samotestovanie) bolo realizované u všetkých manažérov súčasne po predchádzajúcom precíznom vysvetlení zmyslu, cieľa, postupu a následného použitia výsledkov pre potreby sebazdokonaľovania manažérov. Sebatestovanie sa uskutočnilo v rámci odbornej prípravy agromanažérov, ktoré organizačne zabezpečovala Poľnohospodársko-potravinárska komora SR.
- Z 30 charakteristík uvedených v dotazníku si testovaný mal vybrať 20 takých charakteristík, ktoré sú z hľadiska testovaného dôležité pre jeho úspech v živote všeobecne a pre úspech v jeho manažérskej funkcii zvlášť. Každý človek, teda aj manažér, „hrá“ denne (ale aj po celý život) mnoho rolí. Zvolené charakteristiky majú úzky vzťah k jeho potrebám, ktoré sa rôznia pri rôznych rolách, alebo sú spoločné pre viaceré roly.
- Pri každej zo zvolených 20 charakteristík mal testovaný v testovacom hárku vyznačiť tzv. vzdialenosť od ideálneho stavu. Ideálny stav v určitej charakteristike je vtedy, ak hodnotený vo zvolenej charakteristike dosiahol úroveň, ktorá už nevyžaduje žiadne zdokonaľovanie. Vyhodnocovacia sieť počíta okrem stupňa ideálneho stavu, so štyrmi ďalšími stupňami. Ak napr. testovaný pripisuje význam niektorej charakteristike, ale je v nej od ideálu veľmi vzdialený, zaraďuje sa do posledného (4. stupňa). Za umiestnenie v jednotlivých stupňoch sa priručuje príslušný počet bodov (tak napr. pri ideálnom stave 0 bodov, pri najväčšej vzdialenosti 4 body).

DOSIAHNUTÉ VÝSLEDKY

Priorizované podmienajúce charakteristiky úspechu v manažérskej funkcii

Ako sme už uviedli v metodike, testovanú skupinu tvorilo vrcholových 13 manažérov (z toho 2 ženy). Názorový potenciál manažérov na významnosť vplyvu ponúkaných charakteristík pre ich úspech uvádzame v tab. I.

Prekvapila nás nízka úroveň preferencie takých charakteristík, akými sú: schopnosť tímovej práce (5), schopnosť efektívne využívať voľný čas (4), rozumný v stravovaní (4) a najmä dobrý rozprávač (2) v zmysle schopnosti kvalitného verbálneho prezentovania názorov, ideí, cieľov, zámerov, postupov, podnetov, atď.).

Vzdialenosť od ideálu

S využitím bodového systému si hodnotení manažéri určovali vzdialenosť, ktorú „musia prejsť“ od súčasnej úrovne k ideálnemu stavu po každej nimi zvolenej charakteristike.

V tab. II uvádzame tak priemernú vzdialenosť, ako aj krajné hodnoty pri zvolenej charakteristike. V poslednom stĺpci tabuľky je uvedený počet manažérov, ktorí si danú charakteristiku vybrali. Čím vyššia je bodová hodnota charakteristiky, tým väčšia je vzdialenosť jedinca (resp. skupiny) od ideálneho stavu v zvolenej charakteristike.

Pred interpretáciou dosiahnutých výsledkov je potrebné zdôrazniť:

Výsledky sú prednostne zaujímavé pre samotného testovaného jedinca.

V práci agregujeme výsledky jednotlivcov do výsledkov za celú skupinu preto, aby sme poukázali na niektoré špecifiká vo vnímaní podmienok úspechu, pracovne rovnako orientovanej sociálnej skupiny. V jej vnímaní sa odráža realita súčasného života, minulé skúsenosti a návyky ako aj snaha udržať sa v danej vzťahovej skupine v budúcnosti.

Výsledky nemožno chápať tak, že by mali všeobecnejšiu platnosť. Skôr ich treba brať ako výsledky prieskumnej sondy.

Pri skúmaní názorového potenciálu vzniká vždy problém s tvorbou stupníc. Použili sme stupnicu so slovnými vzormi. Ani najprecíznejšie vybraný slovný vzor nie je zárukou presnej odpovede hodnoteného, ak hodnotený nie je schopný, resp. ochotný pochopiť odliene medzi jednotlivými stupňami vyhodnocovacej škály. V tom je slabá stránka všetkých aproximatívnych metód.

Rozsah príspevku nedovoľuje hlbšiu analýzu získaných výsledkov, preto sa obmedzíme len na ich všeobecnejšie zhodnotenie.

1. Z výsledkov v tab. I vyplýva, že manažéri pripisujú zatiaľ veľký význam charakteristikám, ktoré sú úzko zviazané s ich vzťahom k inému človeku. Patria sem charakteristiky: stará sa o rodinu, spoľahlivý v kríze, nápomocný v núdzi. Tieto charakteristiky majú súvis s ľudskou potrebou tzv. altruizmu, ktorá sa zatiaľ z hierarchie potrieb u nás nevytratila a vo vy-

I. Názorový potenciál manažérov na „ponúkané“ charakteristiky predpokladov úspešnosti v profesii – Opinion potential of managers regarding the “offered” characteristics of the professional successfulness prerequisites

Charakteristika	Characteristic	Charakteristiku si vybralo n manažérov ¹
– úspešný v spoločnosti	successful in the society	13
– stará sa o rodinu	takes care of the family	13
– spoľahlivý v krízovej situácii	reliable in a crisis	12
– vyzná sa v súčasnej ekonomickej situácii	oriented in the present economic situation	12
– úspešný v práci	successful in job	12
– rešpektovaný kolegami	respected by colleagues	12
– obľúbený v práci	well liked in job	11
– nápomocný v núdzi	helpful in need	11
– dobre komunikuje	communicates well	11
– rýchlo sa adaptuje	adapts quickly	10
– telesne zdatný	physically efficient	10
– šetrný	thrifty	10
– dobrý poslucháč	good listener	9
– technicky schopný	technically efficient	9
– spokojný so životom	satisfied with life	9
– dôveruje si	selfconfident	9
– ambiciózný	ambitious	8
– realistický v osobných problémoch	realistic in personal problems	7
– ľahko naväzuje kontakty	makes contacts easily	7
– zručný	skilful	7

¹ the characteristic was chosen by the number n of managers

spelych spoločnostiach sa k nej opäť pomaly vracajú.

2. Druhá skupinu vybraných charakteristík tvoria charakteristiky, ktoré sa viažu k postaveniu manažera. Možno ich označiť ako charakteristiky spojené s rolou manažera. Sú zviazané s potrebou prestíže (úspešný v spoločnosti, vyzná sa v situácii, úspešný v práci, rešpektovaný kolegami, obľúbený v práci, ambiciózný, dôveruje si, atď.). Tieto charakteristiky sú takisto vysoko preferované. Prekvapením ale je (ako sme už spomenuli) nízka významové preferencie charakteristiky „dobrý rozprávač“, chápaný ako schopnosť kvalitnej verbálnej prezentácie ideí, názorov, cieľov, postupov, atď. Podobne málo manažerov preferuje charakteristiku viazanú na schopnosť pracovať tímovo. A pritom je známou skutočnosťou, že riešenie každej zložitej úlohy si vyžaduje tímovú prácu. Nízka preferencia vyššie uvedených dvoch charakteristík by mohla byť znakom toho, že potrebu uplatnenia tzv. štýlu riadenia zdola si ešte súčasní manažéri dostatočne neuvedomili.
3. Tretiu skupinu reprezentujú charakteristiky, ktoré sú zviazané s udržiavaním vysokej úrovne zdravotného potenciálu manažerov, resp. s predchádzaním zdravotným problémom ako dôsledku sústavného preťažovania organizmu. Výsledky ukazujú, že také charakteristiky ako: účelné využívanie voľného času a racionálny systém stravovania a výživy sa zatiaľ

u 75 % testovaných medzi prioritizované charakteristiky nedostali.

Z výsledkov uvedených v tab. II možno urobiť tieto zovšeobecňujúce závery:

1. Napriek tomu, že v súčasnosti len 25 % z hodnotených manažerov považuje predchádzanie zdravotným problémom za dôležitú podmienku úspechu v manažerskej práci, tí, ktorí tieto charakteristiky prioritizovali, považujú vzdialenosť medzi realitou a ideálom v tejto oblasti za najväčšiu. Zdá sa, že pochopenie podstaty kvality života a tvorba účelných modelov životného štýlu je u väčšiny manažerov agrozozoru úlohou ďalšej budúcnosti.
2. Vrcholoví manažéri si uvedomujú svoje nedostatky predovšetkým v tých charakteristikách, ktoré sa viažu na ich hlavnú rolu – rolu manažera. Ak by sme abstrahovali od detailnej analýzy, môžeme na základe identifikácie priemernej vzdialenosti od ideálneho stavu tej-ktorej charakteristiky vysloviť názor, že zdokonaľovanie manažerskej spôsobilosti by bolo účelné zamerať:
 - na zdokonaľovanie poznatkovej základne v oblasti makroekonómie, pre potreby presnejšieho vnímania vývoja makroekonomických ukazovateľov, ich vzájomnej previazanosti a ich vplyvu na mikrosféru. Manažéri totiž pomerne presne hodnotia svoje nedo-

II. Vzdialenosť od „ideálneho ja“ – Distance from the “ideal me”

Charakteristika	Characteristic	Bodové ocenenie vzdialenosti ¹			Charakteristiku v skupine voilo <i>n</i> testovaných ⁶
		priemer skupiny ²	krajné hodnoty v skupine ³		
			najnižší ⁴	najvyšší ⁵	
– rozumný v stravovaní a pohybe	reasonable in food consumption and exercise	2,25	1	4	4
– telesne zdatný	physically efficient	2,00	0	3	10
– vie využívať voľný čas	can use free time	2,00	1	3	4
– dobrý rozprávač	good in talking	2,00	2	2	2
– úspešný v spoločnosti	successful in the society	1,54	1	3	13
– spokojný so životom	satisfied with life	1,44	1	3	9
– obľúbený v práci	well liked in job	1,30	0	2	11
– rešpektovaný kolegami	respected by colleagues	1,33	0	2	12
– vyzná sa v súčasných problémoch	oriented in the present problems	1,33	0	2	12
– realistický v osobných problémoch	realistic in personal problems	1,29	0	3	7
– dobre komunikuje	communicates well	1,27	0	3	11
– rýchlo sa adaptuje	adapts quickly	1,20	0	3	10
– dobrý poslucháč	good listener	1,10	0	2	9
– vie požiadať o pomoc	can ask for help	1,10	0	2	10
– technicky schopný	technically efficient	1,10	0	2	9
– tímový hráč	team player	1,10	1	2	5
– spoľahlivý v kríze	reliable in crisis	0,91	0	2	12
– ambiciózný v zamestnaní	ambitious in job	0,87	0	2	8
– nápomocný v núdzi	helpful in need	0,67	0	2	11
– stará sa o rodinu	takes care of the family	0,61	0	2	13

¹ point evaluation of the distance, ² group average, ³ group marginal values, ⁴ the lowest, ⁵ the highest, ⁶ characteristic chosen by the number *n* of tested persons in the group

- statky pri vnímaní súčasných ekonomických procesov, ktoré vedú ku globalizácii v ekonomickom vývoji. Tento poznatok sa dotýka oblasti, ktorú popisujú Hudečková a Lošťák (1996);
- na osvojenie si súčasných princípov agrárnej politiky EÚ, na jej predpokladané zmeny a možný vplyv na agrozozor SR po prípadnom vstupe do EÚ;
- na efektívny systém riadenia ľudských zdrojov, počnúc výberom, cez adaptáciu, vnútropodnikovú mobilitu, hodnotenie pracovníkov, projektovanie kariéry, motivovanie, voľbu vhodných štýlov vedenia ľudí až po kvalifikovanú participáciu na rozvoji podniku;
- na zdokonaľovanie komunikačných schopností manažérov, pretože sú základom upútania pozornosti v jednaní s inými ľuďmi a podmienkou pre presvedčivé presadzovanie názorov manažérov;
- na etiku v podnikaní, pretože čestné, zásadové a otvorené správanie vyvoláva dôveru u podriadených, ale aj u obchodných partnerov;
- na otázky psychickej záťaže manažérov a metódy relaxácie;
- na oblasť strategického manažmentu.

Vzniká praktická otázka, ako najrýchlejšie a najefektívnejšie zaplniť medzery v schopnostiach, ktoré manažéri subjektívne pociťujú. Je to úloha pre Slovenskú poľnohospodársku komoru, vzdelávacie inštitúcie, ale a to najmä, pre každého manažéra osobne.

Samozrejme, že medzery pociťovaných nedostatkov v subjektívnych schopnostiach nie je možné odstrániť

iba vzdelávaním, mnohé totiž súvisia s celkovou spoločenskou klímou v najširšom slova zmysle.

LITERATÚRA

- BIERACH, A. J.: Varovné signály duše, Alternatíva, Praha 1995.
- GODEIFROY, CH. H. – LOUIS, R.: Nauč se přesvědčovat. Alternatíva, Praha 1994.
- HUDEČKOVÁ, H. – LOŠŤÁK, M.: Reakce na globalizační výzvu v českém zemědělsko-potravinářském komplexu. Zem. Ekon., 43, 1997 (1): 15–25.
- Kolektiv autorov: Tajomstvo úspechu (preklad z anglického jazyka). Gemini, Bratislava 1995.
- KRÜGER, G.: Selbstmanagement, Wilhem Heyne Verlag GmbH, KG München 1990.
- KŘIVOHLAVÝ, J.: Tajemství úspěšného jednání. Grada Publishing, Praha 1995.
- VIŠŇOVSKÝ, J.: Rozsah zmien na riadiacich postoch v podnikoch prvovýroby a jeho vzťah k zdokonaľovaniu riadiacich schopností súčasných manažérov. In: Zborník vedeckých prác Podnikateľská a poradenská činnosť v poľnohospodársko-potravinárskom komplexe. PEF, VŠP Nitra, 1996: 56–63.
- VIŠŇOVSKÝ, J. a kol.: Aktivovanie ľudských zdrojov podnikateľskej činnosti hospodárskych subjektov. Záverečná správa čiastkovej úlohy E 17/02-01, PEF VŠP, Nitra 1996, 21 s.

Došlo 27. 3. 1997

Kontaktná adresa:

Prof. Ing. Jozef Višňovský, CSc., Katedra manažmentu a marketingu, Slovenská poľnohospodárska univerzita, Tr. A. Hlinku 2, 949 76 Nitra, Slovenská republika, tel. 087/601 138

Upozornění pro autory vědeckých časopisů

Z důvodu rychlejšího a kvalitnějšího zpracování grafických příloh (grafů, schémat apod.) příspěvků zasílaných do redakce Vás žádáme o jejich dodání kromě tištěné formy i na disketách.

Týká se to samozřejmě těch grafických příloh, které byly vytvořeny v nějakém programu PC (např. CorelCHART, Quatro Pro, Lotus 1-2-3, MS Excel). Vzhledem k tomu, že nejsme schopni upravit a použít pro tisk všechny typy (formáty) grafických souborů, žádáme Vás, abyste nám také kromě originálních souborů (např. z MS Excel typ *.XLS) zasílali grafické předlohy vyexportované jako bodovou grafiku v jednom z těchto formátů:

Bitmap	*.BMP
Encapsulated Postscript	*.EPS
Graphic Interchange Format	*.GIF
Mac paint	*.MAC
MS Paint	*.MSP
Adobe Photoshop	*.PSD
Scitex	*.SCT
Targa	*.TGA
Tag Image File Format	*.TIF (tento formát je nejkvalitnější)

Redakce časopisu

THE CHANGING NATURE OF RURAL ECONOMIES IN THE SLOVAK COUNTRYSIDE

ZMENY V RURÁLNYCH EKONOMIKÁCH NA SLOVENSKOM VIDIEKU

I. Námerová

Research Institute of Agricultural and Food Economics, Bratislava, Slovak Republic

ABSTRACT: The paper deals with the development problems in rural areas in Slovak villages. The changes of the significance role of agriculture in the village life are studied. The information about the new strategies, new structures and the present state collected in the frame of the International Research Project on Rural Employment and Rural Regeneration in Post Socialist Central Europe is presented. The aim of this contribution was to find out possible positive (or negative) changes occurred in the development of the communities and to identify the most important needs in rural areas.

rural areas, agriculture, co-operatives, transformation, new entrepreneurs

ABSTRAKT: Príspevok sa zaoberá problémami vidieckeho rozvoja, pričom boli analyzované zmeny v rámci sektoru poľnohospodárstva aj v rámci komunálneho života vidieckych obcí. Informácie o nových stratégiách, nových štruktúrach boli študované v rámci medzinárodného výskumu "Problémy zamestnanosti a obnovy vidieka v strednej Európe", ktorý bol financovaný vedeckou spoločnosťou ESRC v rámci programu Východ-západ (grant č. CIPA-CT92-3022) a z prostriedkov EÚ v rámci projektov COST. Cieľom príspevku bolo poukázať na pozitívne zmeny a identifikovať naliehavé potreby vidieckych oblastí.

vidiek, poľnohospodárstvo, družstvá, transformácia, noví podnikatelia

INTRODUCTION

The present socio-economic situation in our villages is based on the developments in the last few decades. Before the second world war, Slovakia was mainly rural, the villages were underdeveloped in several districts, pluriactivity was a relatively known phenomena. Migration trends were observed in several parts of Slovakia mainly from villages where the opportunities for finding employment were minimal. Significant changes occurred in rural areas after 1950, in agriculture they mainly concerned the ownership of land connected with the process of collectivization.

Changes occurred also in rural areas in last decades. Living conditions became better e.g. housing in villages improved. On the other hand, the service sector and the infrastructure still remained at a low level especially in small villages. The Statistical Office registered 136 "cities", (they have the status of towns), this means that in 1995, 57% of Slovak population lived in "cities". The rural areas were still important because 43% of the population still lived in villages.

Changes after 1989 have brought new phenomena which we analyzed in the framework of our research. Two main problems were studied: the changes in village life and the changes in agriculture including the process of transformation in collective farms and how the legislation effected the development of new legal forms in former cooperatives. The presented study was

conducted in the framework of the international project "Rural regeneration in Post-Socialist Central Europe", it has been financially supported by the European Union.

METHOD

The field research was conducted in two stages, using qualitative method. In 9 villages, there were collected data about the socioeconomic development in presocialist and postsocialist period. Collected data from 4 countries were put in database, and could be compared between countries and between two stages of research in the year 1993 and 1995.

NEW ENTREPRENEURS IN RURAL AREAS

Enterprising activity has become a new phenomena in the lives of rural inhabitants after 1989. In villages, where the research has been carried out, enterprising activities were noted, in some villages tens of new companies were formed. On the other hand, in the villages in "recessional" areas new entrepreneurs occurred very rarely, (only 2-3 new entrepreneurs were noted).

From the employment point of view, the companies, which employed higher number of employees, (60-100+) have had a greater impact. It is important to say

that small family companies, (small food markets, tailors, services such as hairdressers, florists, carpenter's workshops, stone-cutters etc., which employed mainly family members, have had a very good impact on the life in the community. These small companies increased the number of services provided in the villages.

People could not provide entrepreneurs activities in the socialist regime. A lot of small ex-entrepreneurs remembered their small companies with nostalgia. This generation of small entrepreneurs was too old to start new enterprising activities after 1989. So the people who had some experience in enterprising did not use it. It was similar in the area of agricultural enterprising. Some old people claimed their rights to their land, then these people registered themselves as private farmers but they did not think about enterprising anymore, usually they use the land for self-supplying themselves and their families.

People who had experience in some specific area, gained under socialism, and had an idea of how to work on their own, in their own company, became entrepreneurs. Also people who lost their jobs and did not want to live on the state unemployment support became entrepreneurs.

Enterprising activities were highly affected by experiences from the socialist regime and personal contacts, which some people had in banks and the local government. Another important item which influenced enterprising was the initial financial situation of new entrepreneurs. The new entrepreneurs who had financial capital and worked in business which was privatized (bought by these entrepreneurs) continued working in the area which they knew very well. The only difference for them was that they used their own capital for running the place of business and that they were responsible for it.

During the research, a few cases were noted where the entrepreneurs showed a lack of knowledge and experience in running their business.

Northern Slovakia is ideal for activities concerning work with wood. A lot of people started to run businesses within wood production. In the study area within Northern Slovakia there are two main entrepreneurs dealing in wooden furniture. The first entrepreneur produces furniture and interiors for Slovak market, the prices are suitable for the Slovak inhabitants. The second company aimed its production towards the German market as the furniture produced there was too expensive for Slovak inhabitants. The company had a partner company in Germany to whom the furniture was delivered and which regularly paid for each supply. Cooperation was very good at the beginning but after the fifth delivery the German company refused to pay for the supply. The Slovak producer was not legally protected and lost his money. It was a huge financial loss for the company, which the company was not able to cope with. Other entrepreneurs dealing with wood products have also had similar problems during the early stages of their trading (1993–1994).

A different example is an entrepreneur from a decline area, who was trying to breed snails. His snails died because of his lack of snail breeding knowledge. The second reason for his failure was the ignorance of marketing rules. Despite this failure the entrepreneur is trying to continue in his enterprising. He improved the breeding conditions for snails and found customers in the Czech Republic.

Advisory centers were lacking in most of the villages included in our research. Most of the entrepreneurs were not members of any local entrepreneurs' organization and did not have any interest in creating a club of entrepreneurs or a similar organization. The entrepreneurs did not have any formal contact among themselves.

The mayors usually helped new entrepreneurs. In some villages the mayors worked as advisory centers for the new entrepreneurs, helping to solve the administration problems and helping to get the licenses for small entrepreneurs. An example, a family bakery where the mayor helped by starting to run the place of business. The entrepreneur got capital and experience by working abroad in a bakery as a baker's assistant. Another example is a village in a core area, where the village authority took a loan, bought a bakery and created new working opportunities for local women. In general mayors do not have means to support new entrepreneurs.

Successful entrepreneurs are the entrepreneurs, who started to run, privately, departments of the collective farms which were producing various non-agricultural products. These departments were usually the only other businesses which were allowed to enterprise, apart from the state and collective companies, under the socialist regime. These departments of the collective farms were usually profitable. Most of the departments of collective farms which produced various products used the possibility to become independent companies in 1990. In all 9 villages involved in the research these departments became independent companies, (usually LTD), owned by the managers who worked there before and privatized them. All these managers were skilled and they did not make mistakes like the entrepreneurs, who were just starting with their enterprising activities – mentioned above.

A case was noted within the research area where an Italian investor started a company in an area of high unemployment. He employed 60 women in a factory sewing shoes. He knew that he will get very cheap labor. The mayor does not consider his factory as a positive employment in his area because the employer pays to his employees a salary which is hardly higher than the state unemployment support. Despite having very low salaries, the women continue to work in the factory.

Another similar case is in a village, which is also in an area of industrial decline, where a lot of people had lost their jobs. A local entrepreneur employs these people and pays them salaries which are very low in

comparison with the average Slovak salary. In another village placed on a periphery area of Eastern Slovakia, a local entrepreneur runs his business on the basis of cheap labor (these salaries are even closer to the average Slovak salary). This private company employs about 100 people.

A lot of small entrepreneurs, who started their own small companies, were identified during the research. For example a shop with food products, flowers, carpentry, painting and stone cutting etc. The shop owners usually complain about the weak buying power of the local inhabitants. Because the prices of food keep increasing, people in the villages have increased the volume of self supplies from fields and gardens. It has had an impact on buying power in the shops, people buy less goods in the shops. People just buy the products, that they are unable to produce on their own.

"A conflict of interests" occurred in the area of civil engineering in between an entrepreneur and a "black entrepreneur". The company moved to the Czech Republic in 1996. The company was unable to compete with "black entrepreneurs", foremen and workers who work in the area of civil engineering without having a legal company. They buy material on their own and they do not pay taxes. These "entrepreneurs" are able to offer their services much more cheaply than an entrepreneur who is registered and has to pay taxes and other fees.

The entrepreneur mentioned supposes that in the Czech Republic the buying power of inhabitants is stronger, so there will be a higher demand for small companies than there is in the Slovak Republic.

In the long-term, villages which can offer tourist activities will be better off, because it will be possible to employ people in services for tourists. Because of the lack of capital most of ideas are just thought through and plans for their realization are being prepared.

The fundamental building blocks needed for tourism were found to be in place in one village. Local people were showing a great deal of interest in these activities and during the study period tourist activities improved and there was also an increase in employment within the village.

Comparing data gained in the two studies, it can be shown that number of enterprising activities increased over the study period. The entrepreneurs who started enterprising in 1990-1991 and have a higher number of employees, have continued running their businesses and increased their production despite many problems. Most of the entrepreneurs concerns relate to the today's disadvantageous enterprising conditions. Nowadays it is quite difficult to establish a new company.

Activities for improving of the basic infrastructure were noted in the villages monitored. The second research study showed that in some villages, thanks to the mayoral initiatives, waste water plants were being built, new roads had been built, water supply pipes were being built and the reconstruction of the elec-

tricity substation had started etc.. In agricultural production, cooperatives still have a dominant role. No important changes were noticed between the two periods of the research in 1993 and 1995. After 1995 the number of people working in collective farms decreased rapidly. A characteristic phenomenon was the separation of the departments of collective farm which produced various non-agricultural products and these departments became separate subjects.

A decrease in the number of qualified workers working in the collective farms, mainly in decline areas, was noticed. Also the social advantages, which the collective farm provides for its employees, were decreased. It should be noted that companies which have better economic results continue to provide social activities for their employees, (subsidized meals, providing cheaper holiday etc.).

The cooperation between the local authorities and collective farms has not continued in all villages. Conflicts between them occur mainly because the collective farms do not pay their agricultural tax as they do not have enough cash.

In the villages included in the research, private farmers were in minority. Most of the private farmers were registered after 1990. The private farmers, who have bigger area of land, increased their agricultural activities, invested into new mechanisms and increased their production. On the other hand many private farmers working on a smaller area of land have problems with their production. Successful individuals gained respect, because they pay their employees very well. The successful individuals were a social example for a lot of others in the village.

During the two period, improvements in the financial relationships between the new producers of meat (mainly new entrepreneurs who were running pig farms) and their customers - meat processing companies were noticed. In the first investigation the lack of financial discipline was noticed as a serious problem between the producers of meat and their customers.

We find as important a case where a small collective farm was established, it has seven members and was created because the members consider the relationship between collective farm - state authorities better than the relationship between Limited companies - state authorities. It is easier to get financial support for a collective farm than for a limited company. It has been shown that also other small entrepreneurs have thought of creating small collective farms. They consider it as being a good form for enterprising in agriculture.

In the collective farms, it was noticeable that the managers have social feelings even if they are confronted with the reality of market economy. When the management of a collective farm, (involved in the research) was changed, the new members of the management were people who had worked in agriculture before and had a very strong social relationship with their surroundings, even if they did not live in the village

where the collective farm was based. During the period when the number of employees had to be decreased, people with a very bad working discipline and retired people were dismissed. In 1995 several cases were noted where the collective farm employed tens of new people (for example in to animal production or in a new business place). The decline in agriculture seems to have stopped.

In our research we were also interested in the land trade. It was possible to notice selling of building plots mainly. Most of the land owners do not want to sell their land because they consider it as a sort of life security. The owners of land mainly rent their land to collective farms. In some villages there is a new phenomenon, collective farms and private farmers compete in the renting of land. Private farmers work usually in the more productive areas. Private farmers are able to pay more for the land than the collective farms.

CONCLUSION

Positive changes in small and medium enterprising were noticed in the Slovak areas included in the research program. Differences between individual agricultural companies and their development were shown to be dependent on their management and their location. As in the past it was shown that the relationship between managers of companies and the state authorities have an impact on getting financial support for the company and so on its mechanization and ability to compete with other companies. The private farmers, whose enterprising in agriculture was their only job,

were usually people who had worked in agriculture before (for example people working in crop production, animal production, zoo technician etc.).

The biggest problem for collective farms and private farmers was getting money for new equipment, investment into buildings in addition to which both are unsatisfied with the price relationship between input and output.

Mayoral initiatives to improve the infrastructure of villages were noted during the study. Villages were unsatisfied with the state financial contribution from the state budget, which is so low that it is difficult to provide the local policy.

In some areas, where the research was held, there are still unemployment problems. The unemployment offices agreed to use money for people who would work for the village. It is interesting to note that despite the high number of unemployed people it was difficult to find people who would accept these jobs. A lot of unemployed people did not want to take these jobs. Mayors in the country should be informed how to make local policy in their village and how to use financial resources for the development of their villages. The mayors will need financial help from the state, which will stimulate the creation of new working opportunities.

It was shown that strong individuals who can positively influence other individuals by their actions are important in the development of enterprising structures.

Arrived on 23th October 1996

Contact address:

PhDr. Iveta Námerová, Výskumný ústav ekonomiky poľnohospodárstva a potravinárstva, Trenčianská 55, 824 80 Bratislava, Slovenská republika, tel. 07/521 3857, fax: 07/212 547, e-mail: namerova@vuepp.sanet.sk

ZAMĚSTNANOST V ZEMĚDĚLSTVÍ, MYSLIVOSTI, RYBOLOVU A LESNICTVÍ

ÚVOD

Podle údajů ČSÚ bylo zaregistrováno v zemědělství, myslivosti, rybolovu a lesnictví k 20. 10. 1996 v registru ekonomických subjektů 120 228 jednotek (Ročenka HN 1997), tj. 8,3 % z celkového počtu všech registrovaných subjektů v ČR. Vzhledem k velikosti tohoto podílu by se snad mohlo zdát, že problémy v těchto oblastech činnosti nebudou zvláště tíživé. Avšak situace v reálné ekonomice, která je výsledkem jak působení tržních sil nabídky a poptávky, tak i vědomých institucionálních zásahů, je v uvedených činnostech dále ovlivněna „technologii“ tohoto odvětví, a také jeho specifickým významem z hlediska ekonomického i ekologického. I cena práce, která v ovlivňování trhu práce sehrává nezastupitelné místo, predikuje směr vývoje situace v zemědělství, myslivosti, rybolovu a lesnictví, především v interakci strukturálních změn, kvalifikace pracovní síly i vlastnické a velikostní struktury podnikatelských subjektů.

ZAMĚSTNANOST V ZEMĚDĚLSTVÍ, MYSLIVOSTI, RYBOLOVU A LESNICTVÍ

Podle výběrového šetření pracovních sil (VŠPS) v ČR (Výběrového šetření 1996) bylo zaměstnáno v zemědělství, myslivosti, lesním hospodářství, rybolovu a souvztačných činnostech 338,9 tis. osob (podzim 1995). Podle Agrocenzu (AGC) ve stejném období, resp. k 30. 9. 1995 pracovalo trvale v těchto ekonomických činnostech 238,3 tis. osob (Agrocenzus 1995).

Kvantitativní rozdíl v údajích je dán především diferencovaným vymezením zpravodajských jednotek. Do Agrocenzu byly totiž zahrnuty pouze subjekty splňující stanovená kritéria, tj. min. 3 ha zemědělské půdy vlastní či pronajaté, nebo 0,3 ha speciálních plodin, nebo alespoň 3 ks skotu, 5 ks prasat, 100 ks drůbeže, atd. Soubor pro VŠPS zahrnoval cca 24 tis. bytů na území celé ČR, v nichž bylo šetřeno cca 67 tis. respondentů, bez toho aby tito splňovali limity či kritéria,

jako tomu bylo u AGC. Všechny údaje zjištěné VŠPS byly převáženy četností jednotlivých věkových skupin mužů a žen ke konci předchozího kalendářního roku a přepočítány tak na celou populaci ČR.

Kvalifikace

Kvalifikační struktura pracovní síly je, i přes kvantitativní rozdíly obou analyzovaných souborů, identická (tab. I). Z uvedených pramenů vyplývá, že v zemědělství, myslivosti, rybolovu a lesnictví pracuje nejméně kvalifikovaná pracovní síla (např. ve zpracovatelském průmyslu, v dopravě, skladování, poštách a telekomunikacích je podíl pracovníků se základním vzděláním, resp. i bez vzdělání cca o 10 % nižší).

Mezi kvalifikací a cenou práce jako pojátko vystupuje profesní struktura pracovníků ve sledovaných činnostech. U podniků – právnických osob pracuje v rámci celé ČR 73,4 % pracovníků jako traktoristé, řidiči nákladních aut a všech mechanizačních prostředků, jako ošetřovatelé a chovatelé hospodářských zvířat, jako kvalifikovaní dělníci zemědělských činností, lesnictví, rybářství a také jako řemeslníci a opraváři, 8,8 % pracovníků pracuje jako pomocní a nekvalifikovaní dělníci a 17,8 % pracovníků pak jako řidiči, techničtí a administrativní pracovníci. Zjednodušený poměr „provozních“ pracovníků a „THP“ je tedy 4 : 1.

Cena práce

Průměrná mzda, ale i náklady práce (které kromě mezd zahrnují také náhrady mzdy, sociální požitky, zákonné i dobrovolné sociální náklady a výdaje a personální náklady a výdaje), v zemědělství, myslivosti, rybolovu a lesnictví jsou pod celostátním průměrem. Např. podle údajů ČSÚ průměrná mzda v ČR v roce 1994 dosáhla 7 240 Kč, průměrné náklady práce 10 244 Kč, avšak z hlediska odvětvového pak v zemědělství, myslivosti, rybolovu a lesním hospodářství dosahovaly průměrné náklady pouze 8 152 Kč, tj. cca o 20 % méně než je národohospodářský průměr.

Je však zřejmé, že jestliže budou kvantitativně rozhodující skupinou pracovníků ve zkoumaných oblastech pracovníci s nízkou kvalifikací, která je málo ceněná a na trhu práce níže ohodnocená, průměrné charakteristiky ceny práce zde budou relativně i nadále podprůměrné.

Podle údajů Mezinárodní organizace práce je handicapována nejen absolutní výše, ale i dynamika mezd

I. Kvalifikační struktura zaměstnaných v zemědělství, myslivosti, rybolovu a lesnictví v ČR (podzim 1995, resp. k 30. 9. 1995)

Pramen	Celkem	Základní (vč. bez vzdělání)	Vyučení, SŠ bez maturity	SŠ s maturitou	VŠ
VŠPS	100,0	21,4	53,6	20,3	4,7
AGC	100,0	25,9	52,7	17,2	4,2

pracovníků zaměstnaných v zemědělství, myslivosti, rybolovu a lesnictví (Yearbook 1995). Jestliže pěstitele polních plodin budeme považovat za reprezentanta těchto ekonomických činností, zjistíme (tab. II), že i přes průměrnou meziroční dynamiku v letech 1994/93 dosáhla jeho měsíční celková hrubá mzda v absolutním vyjádření nejnižší úroveň ze všech srovnávaných zaměstnání.

II. Měsíční hrubé výdělky vybraných zaměstnání

Zaměstnání	Měsíční hrubá mzda v roce 1994	Index 1994/93
Vládní úředník	10 980	1,25
Učitel základních škol	7 480	1,21
Kuchař	5 845	1,03
Pěstitel polních plodin	4 251	1,12
Úředník u přepážky v bance	11 460	1,13
Zubní lékař	8 310	1,26
Pomocník a uklízeč	4 700	1,06
Instalatér	6 772	1,07
Šička	4 965	1,13

Velikostní a vlastnická struktura

Jasně jsou i další souvislosti. Podle Agrocenzu ze sledovaného souboru 26 904 zpravodajských jednotek za celou ČR hospodaří soukromě 95 % podnikatelských subjektů a 4,3 % hospodaří družstevní formou, přičemž jde jak o hospodaření vlastnické, tak i nájemní a smíšené. Cca 30 % podnikatelských subjektů hospodaří s výměrou zemědělské půdy do 5 ha, což představuje asi poloviční podíl ve srovnání se zeměmi Evropské unie, kde je 60% podíl podniků do 5 ha a kde je také průměrný počet pracovníků připadající na zemědělský podnik pouze 2,1 osob (Österreich... 1995).

Pokud jde o uvedený trend, ani ČR není výjimkou, protože podle počtu trvale činných pracovníků (AGC) je jednoznačně nejvyšší podíl malých podnikatelských subjektů, jak ukazuje tab. III.

III. Velikostní struktura podnikatelských subjektů v zemědělství, lesnictví, myslivosti a rybolovu podle průměrného počtu trvale činných pracovníků (v % za ČR)

Celkem	100,0
do 5 pracovníků	87,8
6–24 pracovníků	4,5
25–99 pracovníků	5,1
100 a více pracovníků	2,7

Když se blíže podíváme na mzdy např. v organizacích podnikatelské sféry nad 25, resp. 100 pracovníků a v organizacích rozpočtových, zjistíme také korelaci mezi výší mzdy a velikostí podnikatelského subjektu

(organizace), přičemž nejnižší průměrnou mzdu dosahují právě organizace s malým počtem zaměstnanců.

REGIONÁLNÍ POHLED

Jižní Čechy v rámci celé ČR vykazují ze všech regionů (krajů) nejvyšší podíl zaměstnanosti v zemědělství, myslivosti, rybolovu, lesnictví a souvztažných činnostech a to cca 10 % (za celou ČR se tento podíl pohyboval mezi 6–7 %) (Leitmanová 1996). Z hlediska probíhajících strukturálních změn – acyklických, aperiodických a ireverzibilních – pro které je charakteristický pohyb zaměstnanosti směrem z primárního do sekundárního, ale především do terciárního sektoru (Mokřý 1991), Jižní Čechy nejsou, i přes specifický přírodní ráz regionu (1/3 plochy pokrývají lesy, rybáři zabírají plochu cca 25 000 ha, je zde národní park i chráněné krajinné oblasti), ještě u konce tohoto probíhajícího procesu.

Kvalifikovanost pracovní síly v Jižních Čechách se v zásadě neliší od celorepublikové kvalifikační struktury, protože podle Agrocenzu podíl pracovníků se základním vzděláním je 27,1 %, vyučených, resp. se středním vzděláním bez maturity je 51,2 %, se středněškolským vzděláním s maturitou je 17,5 % a s vysokoškolským vzděláním jsou 4,2 % pracovníků. Profesní struktura pracovníků je také analogická, když 76,3 % jsou kvalifikovaní dělníci v zemědělství, lesnictví i rybolovu, traktoristé, mechanizátoři, ošetrovatelé hospodářských zvířat, pěstitelé plodin, opraváři, řemeslníci, atd., 5,9 % jsou pomocní a nekvalifikovaní dělníci a 17,8 % jsou řidiči, techničtí a administrativní pracovníci.

V Jižních Čechách se, pokud jde o regionální úroveň průměrné ceny práce, ještě výrazněji projevuje korelace mezi odvětvovou strukturou zaměstnanosti v regionu a výší průměrných mezd, v důsledku čehož průměrná mzda, ale i celkové náklady práce, které např. v roce 1994 činily 9 400 Kč, jsou v tomto regionu pod celostátním průměrem.

Ke konci roku 1994 bylo v Jižních Čechách 80 090 organizací (Jižní Čechy 1995), z toho 10 178 s převážující činností v zemědělství, myslivosti, rybolovu a lesnictví, přičemž rozhodujícím typem vlastnictví v těchto organizacích bylo vlastnictví soukromé a družstevní. Z celkového počtu organizací v Jižních Čechách bylo v tomto období v zemědělství, lesnictví a rybolovu cca 67 % organizací v soukromém vlastnictví a cca 13 % ve vlastnictví družstevním. Strukturu organizací v zemědělství, myslivosti, rybolovu a lesnictví podle počtu pracovníků v Jižních Čechách ukazuje tab. IV.

IV. Velikostní struktura organizací v zemědělství, myslivosti, rybolovu a lesnictví v %

Celkem	100,0
do 5 osob	95,0
6–99 osob	3,5
100 a více	1,5

„Agroodvětví“, především pak zemědělství, jsou odvětví, která jsou málo odolná vůči tržním selháním, zejména v důsledku nedokonalé konkurence a externalit. Pokud jde o nedokonalou konkurenci, zde hrají rozhodující roli nákladové podmínky, které neumožňují v konečném důsledku mnoha výrobcům v zemědělství, rybolovu, myslivosti a lesnictví efektivní fungování, což je zčásti spojeno s nestejnou mírou informovanosti podnikatelských subjektů, ale i s působením (nepůsobením) státu v této oblasti. Kladné externality zase způsobují, že pozitivní důsledky aktivit v analyzovaných oblastech činnosti nemají pozitivní dopad na jejich ekonomické ukazatele a tedy ani na hospodářský výsledek podnikatelských subjektů, a to se všemi dopady z toho plynoucími.

Z uvedeného tedy vyplývá, že v nezastupitelném odvětví národního hospodářství nelze řešit ekonomické problémy, problémy efektivnosti bez vzájemné souvislosti s problémy širšími – sociálními a ekologickými.

Ing. Ivana Leitmanová, CSc., Katedra ekonomiky a financí, Jihočeská univerzita, České Budějovice, Česká republika

- Agrocensus 1995. 1. část: Základní ukazatele za Českou republiku. ČSÚ Praha, 1996; 2. část: Základní ukazatele podle územního členění. ČSÚ Praha, 1996; 3. část: Základní ukazatele podle právních forem a jejich analytické vyhodnocení. ČSÚ Praha, 1996.
- Jižní Čechy v číslech 1995. Krajská statistická správa České Budějovice, 1996.
- LEITMANOVÁ, I.: Regionální zkoumání trhu práce. Práce Praha, roč. XLIV, Práce a mzda, 1996, č. 9.
- MOKRÝ, V.: Makroekonomická regulácia. Elita Bratislava, 1991.
- Österreichs Land-, Forst- und Wasserwirtschaft. Bundesministerium für Land- und Forstwirtschaft, Wien, Ausgabe 1995.
- Ročenka HN 97. Economia Praha, 1997
- Výběrové šetření pracovních sil, podzim 1995. ČSÚ Praha, 1996.
- Yearbook of Labour Statistics 1995. In: KALA, F.: Cena práce u vybraných profesí v evropských zemích. Práce Praha, roč. XLIV, Práce a mzda, 1996, č. 6.

JAK JE VNÍMÁNA TRANSFORMACE V POST-KOMUNISTICKÝCH ZEMÍCH?

(Zamyšlení nad článkem Brigitte Holzner)

Článek Brigitte Holzner „Research on Gender Issues and Agrarian Change in East-Central and Eastern European Countries: Some Preliminary Impressions“ uveřejněný v tomto čísle, reflektuje dva tématické okruhy spektra socio-ekonomických souvislostí středo- a východoevropské transformace venkova a zemědělství: privatizaci (ve smyslu vzniku a fungování soukromých rodinných hospodářství) a problematiku vztahů mezi muži a ženami v zemědělství a na venkově (ve smyslu rozdílných podmínek práce a života obou pohlaví), nazíranou rovněž optikou transformačních změn. Zamýšlí se nad předpoklady utváření tohoto vztahu v souvislosti s hospodářskými, politickými a společenskými změnami v post-komunistických zemích.

Důvody výběru těchto dvou okruhů mohou být zcela subjektivní. Je však pravděpodobné, že Brigitte Holzner (podobně jako další západoevropští autoři) úmyslně zaměřila pozornost na to, v čem vidí největší odlišnost od dosavadního západoevropského vývoje a tedy i případnou brzdu integrace středo- a východoevropských zemí do dlouhodobě jinak formované sociální struktury venkova a zemědělství, charakteristické pro dnešní Evropskou unii:

- nedostatek nebo absence zkušeností s vedením soukromého zemědělského podniku, se spravováním vlastnictví a s orientací ve složitém mnohaúrovňovém systému státních, skupinových a individuálních vztahů současně kapitalistické společnosti;
- přetrvávající nezvyk zabývat se společenskými a ekonomickými rozdíly v postavení žen a mužů, které sice existovaly i v socialistickém systému, avšak ideologicky proklamovaná rovnoprávnost pohlaví nedávala v podstatě žádný prostor pro analýzu jejich důsledků (většinou pro ženy spíše nepříznivých).

Brigitte Holzner vychází z dostupných zdrojů, kterými jsou záznamy v mezinárodních databázích. Rozsah zdrojů určuje četnost a hloubku informací a vytváří obraz o naší realitě. Touto zpětnou vazbou se do jisté míry formují vztahy k zemím, které (ze západního pohledu) doposud patřily k méně známé části Evropy. Nutně v tomto vztahu přetrvává ostražitost, nedůvěra v hospodářskou stabilitu, demokratickou orientaci a díky nízké vzájemné informovanosti i nepříliš jasná představa o možnostech příští spolupráce.

Článek je reflexí dostupných dokumentů. Vnímání některých okruhů transformace zemědělství a venkova v našich zemích závisí tedy, do jisté míry, na náhodných okolnostech, na tom, co databáze mohou nabídnout.

Výzkumné a vzdělávací instituce se v minulých čtyřiceti letech formovaly pod stálým ideologickým tlakem. Striktně bylo stanoveno jejich zaměření, personální obsazení i způsob fungování. Tato situace se stále ještě promítá do dnešních poměrů. Silně redukovaná možnost hlubší analýzy sociálních a ekonomických procesů, jejichž důsledky se bezprostředně odrážejí v názorech a postojích zemědělské a venkovské populace, způsobila, že část informací dlouhodobě chybí. Jiné, pro svou neúplnost, dovolují různá zkreslení. Na některé otázky odpovědi prostě nemáme, nikoliv proto, že bychom nebyli schopni zachytit probíhající procesy a posoudit dosavadní sociální změny, ale proto, že to skladba datových zdrojů zatím v dostatečné míře nedovoluje.

Je zřejmé, že pouze systémová změna získávání informací a hospodaření s nimi může přiblížit jejich rozsah a strukturu zemím EU a vytvořit tak potřebné datové podklady pro úspešný pracovní a společenský život zemědělců a venkovské populace, ve kterých by se eventuálně daly očekávat třetí plochy při procesu integrace. Informace tvoří nezbytný základ. Jako neméně podstatné se však ukazuje realistické utváření představy o dalším rozvoji venkovských oblastí. Ten bude, kromě jiného, spjat s diferencovanějšími a náročnějšími typy vzdělávání, než tomu bylo doposud. Dá se usuzovat, že kvalita vzdělání bude i na venkově přikládána větší důležitosti. Cesta k uskutečňování těchto cílů není jednoznačná. Přibližně zřetelné se ukazují limity, dané dosavadním ekonomicko-sociálním vývojem i prozatím nejasnou představou, o vlastně ve společné Evropě půže. Zda, ve vztahu k venkovu, bude evropský vývoj směřovat k posilování tržních či solidárních principů.

V každém případě by však příští mezinárodní bibliografie měly v daleko větší míře zahrnovat vědecké práce mapující to, co je v Evropě považováno za podstatné a čeho bylo v průběhu transformace dosaženo. Bylo by jen v našem zájmu, aby se mikrostudie sociálních skupin, široce analyzované a propagované ve stati Brigitte Holzner, staly běžnou součástí vědecké práce i v českých výzkumných a vzdělávacích institucích. Databáze by měly ve větší míře vedle prací výzkumníků a pedagogů zahrnovat i práce doktorandů a studentů. Obraz českého venkova a zemědělství by tak byl plastičtější, barvitější a pravdivější. Cesta ke vzájemnému porozumění a spolupráci by tím byla usnadněna. Teprve pak mohou postupně mizet rozdíly dané politicko-ekonomickou minulostí Východu a Západu a prosazovat se spíše rozdíly dané kvalitou nově vytvářených intelektuálních národních hodnot.

Doc. Ing. PhDr. Věra Majerová, CSc., Česká zemědělská univerzita, Praha, Česká republika

RESEARCH ON GENDER ISSUES AND AGRARIAN CHANGE IN EAST-CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN COUNTRIES: SOME PRELIMINARY IMPRESSIONS¹

VÝZKUM PROBLEMATIKY ZEMĚDĚLSKÝCH ŽEN A AGRÁRNÍ ZMĚNY VE STŘEDNÍ A VÝCHODNÍ EVROPĚ: PRVNÍ DOJMY

B. M. Holzner

VENA, Leiden University, Leiden, The Netherlands

ABSTRACT: This article sketches agrarian transformation in East-Central and Eastern European countries and scrutinizes the literature about rural gender issues. It shows that a combined effort – focus on gender and agrarian change – is a difficult undertaking as only a few studies are available. Most studies either discuss gender issues but not in an agrarian context, or agrarian transformation is discussed without addressing gender topics. This difficulty is due to lacking or inadequate statistics, the use of concepts, and a lacking analytical framework. Nevertheless, some gender issues can be inferred from the information available. The article ends with a plight for micro-level studies.

agrarian change, Central and Eastern Europe, gender studies

ABSTRACT: Tento článek podává nástin transformace zemědělství a venkova v zemích střední a východní Evropy a zaměřuje se také na literaturu, která se týká výzkumu zemědělských a venkovských žen. Ukazuje se, že tento dvojitý pohled – na problematiku žen a na agrární změny – je obtížným úkolem; počet dosažitelných studií je velice nízký. Většina studií se zabývá buď problematikou žen, nikoliv však v kontextu zemědělství, nebo problémy transformace zemědělství, aniž by se zaměřily na problém žen. Tyto problémy jsou spojeny s mezerami ve statistice, která používá jiný analytický rámec. Nicméně některé poznatky k problematice žen mohou být z dostupných materiálů odvozeny. Článek končí výzvou k provádění dalších studií na této úrovni.

agrární změny, střední a východní Evropa, problematika žen

In development studies, ample testimony has been given during the last 20 years about agrarian transformation from subsistence to capitalist agriculture, rural women's work, their labour burden, multiple occupations in off- and non-farm activities, difficulties in access to land and other productive resources such as credit and farm inputs, as well as about rural women's organizations and strategies of coping and resistance. The disaggregation of the household has been singled out as important prerequisite in order to identify both women's productivity in agriculture, and vulnerable groups like women household heads, and to redirect policies of resource allocation and poverty alleviation. Numerous studies, as well as audio-visual material, document the life and life stories of rural women in nearly every country of the South. As a result, it is quite easy to get an in-depth impression of rural women in these countries. This knowledge is not only available to academics, but also to international and national organiza-

tions which focus on development. Analytic frameworks have been developed to match research and planning, and special research approaches are used to include grassroot women's perceptions and interests. Private and non-governmental as well as national and international organizations have designated rural women as a target group for their policies, projects and development-related activities, leading to a modest optimism that as rural policy has improved the lives of rural women will improve as well.

Regarding rural gender studies in Western Europe, inadequacies in research approaches and lacking information on "comparable national data on the basis of family-household structures, the gender composition of the ownership of farm capital and land, or the family and waged agricultural workforce" (Whatmore 1994: 45) are singled out. The knowledge gap concerning rural women's work and household positions in the West might have its cause in the lack of grassroot

¹ These papers were originally published in *VENA (Journal Women and Autonomy)*, 7, 1995, Number 1 (June)

level policy in face of national or supra-national policy measures. In addition, diversity of agricultural production in the various subsectors and regions is insufficiently taken into account (van der Burg, Endeveid 1994; van der Plas, Fonte 1994).

Examination of the literature available on gender issues and agrarian change in the post-communist countries of East-Central and Eastern Europe show a sad lack of insights and corresponding practices regarding rural women. Similar to the situation of real gender studies in Western Europe, the topic of 'gender and agrarian change' is neglected. For the purpose of this study, I had collected about 500 references spanning over the period 1989 to 1994. Most of them were gained via computerized literature search in international library networks. Articles were either written in English, or the title and abstract were translated to English. When using a focused search under the key word gender, not more than 14 articles could be identified. When using 'women', 36 references were given. The search was able to provide substantial material only when the key word 'family' was entered, namely 124 references. 'Women' combined with 'agriculture' rendered one or two studies per country. These information gaps are either per sector or for gender, and are additionally complicated by regional disparities.

The results of this search raises several questions. Does the meagre result concerning studies on gender or women reflect ignorance on the part of researchers and policy makers? Does it reflect a conceptual problem? Does the relatively rich harvest on 'family' oriented topics reflect an objective situation or a conceptual, eventually ideological bias of sociologists who do research in these countries? Why does the 'family' topic receive much more attention in the literature than individual family members, listed under separate categories i.e. women?

Furthermore, only a few studies combine gender issues with agrarian transformation as far as can be seen from the title or the abstract: Abrahams (1993) on Estonia; Barbic (1993) on Slovenia; Pourova (1992) and Majerova (1993) on Czech Republic; Fink et al. (1994) on East Germany; Repassy (1991) on Hungary; and Kowalczyk (1994) on Poland. From Belorussia, Bulgaria, Latvia, Lithuania, Romania, Russia, and Ukraine no studies were available via the library network with the topic women/gender and agriculture under transition. A report from a recently held workshop on 'Gender in transition' (Zimmermann 1995: 26) mentions studies from Armenia, Latvia, Moldavia, and Russia. Although I do not dare to claim completeness of the bibliographical references I could get access to, I confidently can conclude scarcity in the attention to the topic of women and agrarian change in the countries of East-Central and Eastern Europe.

Yet there is an increasing academic body of literature about gender in post-communist societies (Aslanbeigui et al. 1994; Einhorn 1993; Funk,

Mueller 1993; Moghadam 1993; 1994; volume 14 of the Women's Studies International Forum 1994). These writings document the following processes: In general, women in the countries of East-Central and Eastern Europe have suffered proportionally more from restructuring than men. On the level of politics, women are now less represented in parliaments than during the communist period. The reason is found in women's withdrawal from a system that was and vastly still is authoritarian, hierarchic or oppressive. Instead of seeking representation in public organs, the building of civil society was sought in loosely knitted circles of intellectuals, writers, artists and groups interested in issues such as ecologic awareness and social support rather than in parliamentary representation. In the economic realm, gender studies have already chronicled changes in the labour market and have documented higher unemployment, fewer training opportunities and greater difficulties to re-gaining employment for women than for men. These problems in the economic sphere are affirmed by the break down of the social system that provided women with long maternity leaves (two to three years) and child care facilities most women in the West and the South could only dream of. Shortly after the 1989/90 revolutions women's reproductive rights, well protected under communism by access to free abortion, came under attack. Here Poland and East-Germany are the most disturbing examples. Stretching over these processes, an ideology of domesticity grows that "may serve the function of legitimating economic reorganization and unemployment" (Moghadam 1992: 21).

With respect to reproduction, the studies that are available emphasize an unequal gender division of labour regarding domestic work, where women are held responsible for shopping, cooking, cleaning etc. - for household maintenance and the maintenance of the labour force. Communism did not redress the gender division of labour in reproduction-related activities, and in the post-communist period motherhood and housewife ideologies have been revived (Moghadam 1992; 1993; Einhorn 1993). This ideology is to a large degree justified as compensation for cuts in social services once provided under a collective agricultural system and increasing female unemployment, but it is also influenced by a patriarchal populism used to underscore ethnic identities. The patriarchal populism of cultural conservatives has its roots in peasant movements of the 1920s and is nowadays often represented in peasant parties that emphasize small enterprises and the peasant smallholder. Their attachment to the 'soil', to land and a rural life style has less to do with arguments for higher productivity of family farms, but more with an anti-urbanist feeling connected with modernity (Janos 1994).

A major obstacle in studying gender issues and agrarian change is in trying to link the economic-political processes of restructuring in one economic sector to gender structures. Agrarian transformation in the coun-

tries of East-Central and Eastern Europe is mainly characterized by privatization. According to the available literature of post-communist gender studies, a transformation in the gender structure must be sought in a weakening of women's economic position and their social security, and emphasizing their reproductive roles. In order to link gender and agrarian change, I try to relate questions of productive resources like land and labour to the above-mentioned ideological manifestations of restructuring (revitalization of domesticity, motherhood, family-orientation).

Firstly, some background information will be given on processes of agrarian transformation in East-Central and Eastern Europe. Secondly, I will examine a few studies that combine gender and agriculture in this particular context. I then try to analyze what the specific issues are as far as they are apparent in the literature and, as a last point, some remarks will be made on future research.

The diversity of realities in these countries before, during and after the communist experience makes it difficult to generalize from these second-hand impressions. Nevertheless, several general trends in the area of privatization and the establishment of family farms the two most influential areas where gender is linked to agrarian transformation, can be documented.

PRIVATIZATION

Restructuring of agricultural production in the countries of East-Central and Eastern Europe aims at increasing agricultural productivity in two main ways: through modernization of production by new technology and through privatization and decollectivization of agriculture. Whereas a need for technological modernization is hardly disputed, the institutional aspect of restructuring, decollectivization of production and privatization of land and machinery is rather ambiguous. Agriculture was not collectivized in all East-Central European countries during the communist period. In Poland there remained more than a million of private farms on small plots between 1–3 ha (which only survive by income of family members in other, mostly urban-based, sectors). To a great extent, Slovenia and Croatia had maintained private farming. State and collective farms dominated in Hungary, Czechoslovakia, Bulgaria, Romania, and the Soviet Union. In all the countries with a collectivized agriculture, small plots were allotted to the members of the collectives which resulted in a rather viable symbiosis between large and small-scale agriculture. The small plots provided the majority of vegetables and fruits and contributed substantially to the subsistence of the collective's members as well as to a fuller and more varied food basket for urban dwellers. In turn, these private plots profited from the services and supplies from the collective such as seeds, fertilizers, veterinary services etc. Though tendencies to collectivize all agricultural production prevailed during the most of the communist period,

reforms of the 1980s, spurred by Gorbachev's *perestroika*, emphasized already before the 1989/1990 revolutions the necessity to support private farming in order to increase productivity, reduce rural outmigration and produce environmentally more responsible (Shanin 1989). In the 1990s the emphasis on private farming gained a social momentum through the call for decollectivization and restitution of nationalized land to the former owners. As a result, family farms have been propagated as the way of post-communist farming, vehemently supported by consultancies from the West (Mueller 1995; Brooks 1994).

To date, decollectivization and privatization in agriculture have not been accomplished in any transition country but more often resulted in a re-registration of collective and state farms as cooperatives than in private farming. Problems of restitution of appropriated land from large land-owners or resettled persons and their heirs arose as new laws changed, and the definition of who would be entitled remained ambiguous. Furthermore, the voucher system is still disputed, and the policy to privatize only land with low fertility, accompanied by problems of credit and access to machinery, slowed down agrarian reforms (Bonanno 1993: 4).

It is too early to assess the privatization process, certainly also due to the instable political situation in most of the newly formed states. Nevertheless, two phenomena can be identified. Firstly, social differentiation has already increased in rural areas. Where land was redistributed, on the one hand the old *nomenclatura* or former managers of collective farms succeeded to obtain land under their name and thus increased their elite status. On the other hand, many employees at the collective farms have been laid off, and small private farmers often received the least fertile or least accessible land. A marginalized, landless rural class (re)appeared besides new 'kulak's, large landowners as *nouveaux riches*, sometimes consisting of the former communist elite (Abrahams 1994; Neubaue 1994). Some of the rich landowners profit now from laid off workers of former collectives who are hired now on a seasonal base. Secondly, the decollectivization process has met considerable resistance as the government and social functions of the collective, which provided social security and lenient working conditions, are being abolished in favour of private responsibility and devotion to agriculture (Bergmann 1992; Hudeckova, Lostak 1992; Maurel 1993; Pourouva 1992).

FAMILY FARMS

Those individuals following the policy of family farms belong in most cases to a group of small landowners. The difficulties experienced by the new, in Poland also the old, family farms centre around problems of scale (most are too small to farm profitably), difficulties to get credit, lack of machinery, lack of marketing opportunities, disinterest of a youth that prefers an

urban life style, and a heavier workload in comparison to the 8-hours day and regular vacations guaranteed by the collectives. If farm machinery, fertilizers and pesticides are very expensive and credit is difficult to obtain (as is the case in Russia), then women's labour is often used to substitute for machines and pesticides. Given the overall economic insecurity in- and outside agriculture, part-time farming persists as household members prefer to keep their jobs outside the family farm. Accumulation appears difficult for family farms, but promising for the few large-scale farms that originated from the collectives (Bonanno 1993).

These changes evoke questions about land titles and ownership for women and a gender differentiated labour contribution. Yet, as already indicated above, the literature about agrarian transition is astonishingly gender-neutral. Reports write of 'former workers' at collective farms that can enlist for land allocation. Only a few studies discuss the accessibility of women to land, but I have found no studies which question whether these practices discriminate against women. Marriage and inheritance laws are assumed to regulate property, but it is unclear to what extent women enjoy equal opportunities with men (Zimmermann 1994: 28 f.).

A study from post-communist Estonia reports about women as respected farmers and landowners, but also pointing to the problems of old widows that lost support from the state farms (Abrahams 1994). In Hungary, about 80,000 claimants of land were housewives who were not entitled to a pension and not members of a cooperative and were "reclaiming their property rights with a view to selling or leasing their land to active farmers" (Kovács 1993: 98). An exceptionally detailed study (data collected in 1991) by Barbic (1993) discusses property and labour of farm women in Slovenia. "... one quarter (26%) of the farm women were classified as the heads of the farm household", but deducting the 12% widows and the 3% single women, only 9% of farm women were recognized as heads (Barbic 1993: 16). From a sample of nearly 800 farm households, 18% had women as sole owners and 28% as co-owners, about one quarter of the latter was owned by a married couple (*ibid.*). But nearly 50% of the husbands assigned co-ownership to their wife, whereas only one fifth of the wives did so (*cf.*:17). The author explains this situation with male employment outside agriculture providing relative income security, and the undisputed role of men as household heads, even when they co-owned their farm with their wife. Hence these husbands considered a formalized, sole landownership of less importance.

With regard to labour, a certain gender segregation prevailed during the communist period; but detailed studies about women's work in agriculture and the sexual division of labour at the state and collective farms are missing. Some studies mention women as being more often engaged in administrative functions, post-harvest processing, and more manual labour than men who typically were using heavy machinery to do their

work. In Hungary in the 1980s, Repassy (1991; 1994) observed that lower education and training contributed to a lower employment status among women employees at collective farms, leading to a displacement of young women in private farms. In 1991, one third of the agricultural labour force was female, but especially those older than 40 years, who have generally a low level of education, earn very little (Repassy 1994: 93 f.). After the collapse of the state farms, small-scale farming on private plots became an even more relevant source for household subsistence. Loss of state support for childcare and the high inflation have increased the importance of women working on these small plots for subsistence and to be simultaneously at home to care for the children (Repassy 1991).

For Polish farm women the situation is different as they do not face decollectivization, but rather are engaged in survival struggles on their small farms. Kovalczuk (1995) describes the problems of Polish farm women, who are disproportionally old: 27% of farms in South Poland, the industrialized area, are run solely by women, whose average age is 57 years (*cf.*: 108). Low mechanization forces 70% of these farm women to plough with horses. In the non-industrialized areas of central-eastern Poland ageing (56% are 45 years or older) and low mechanization are the main problems, as young women prefer to leave for the urban areas to find employment in industry or services (*cf.*: 111). Women's drudgery (mucking out stables, hand-milking, potato-digging and harvesting) is very high, and not concentrated on farming alone, as the productivity is too low to provide sufficient income. Hence additional income from non-farm jobs is mostly a necessity. Kovalczuk addresses the Polish state to play an important part in agrarian reform to modernize Polish agriculture and make it attractive for young people.

The two Czech studies, by Pourouva (1992) and by Majerova (1993), show low interest and low labour participation of rural Czech women in private agriculture. Of 712 surveyed private farm operators, 13% were women in holdings in the lower (21–50 ha) and intermediate (51–100 ha) farm size categories (Majerova 1992: 106). Although family labour is important because of lack of available rural labourers that could be hired and because of financial problems, only one third of the spouses cooperated in farm work. 32% of spouses had income outside agriculture. During labour peaks, work such as harvesting is commissioned to state or collective farms. Though private Czech farms are of a considerably larger size than Polish farms, also there it is problematic to speak of family farm enterprises. Barbic (1993) also presented data on the gender division of labour in Slovenia. The majority of housekeeping tasks are carried out by women. They are responsible for poultry keeping, feeding of pigs, milking cows, and cultivating vegetables. Men only do auxiliary domestic jobs. Typical 'male tasks' are wine making, machine hay cutting, cultivating orchards, mechanized field work, hand-cutting of hay,

mechanized drying of hay, cleaning the barn and feeding cattle (cf. 19). Field work done by hand like pitching and loading hay is mostly jointly done by all household members. Men dominate decision-making on purchases about farm inputs and property, but decisions about family life, children's education, household maintenance are predominantly made by the couple. Small farms of a few hectares are not very productive and their owners need other sources of income. These can include rural tourism, handicrafts, beekeeping, and remittances from migrated household members.

These few observations let conclude that there is no clear evidence that women are excluded from private landownership: they can register land in their own name. But further investigation is required as to why land is most often registered on the husband's name. However, landownership does not necessarily imply decision-making authority over the production process and access to farmer's organizations and extension services (Abrahams 1994; Barbic 1993: 22 f.; Zimmermann 1995: 29). The unclear and diverse legal situation concerning restitution of property rights and the hesitation against private farming do not allow yet to talk about women's marginalization regarding land to take place.

With respect to labour, more concrete information can be identified. In most of the cases reported, women's workload is high, especially where plots are small, and heavy, due to low mechanization. Domestic work in rural families is vastly a female domain, and the gender division of labour appears to be rigid concerning reproduction, but less rigid in agricultural work, although a trend exists to manual, not mechanized labour done by women. The attention given to the family farm as a topic of research reveals the cohesion of gendered access to land, gender division according to type and amount of labour, which can be regarded as economic necessity as well as an ideological expression. The family farm implies unpaid labour by family members that finds its ideological justification in motherhood and housewife ideologies, revitalized by patriarchal populism in rural areas. Yet the concept of family farm under which women's work is subsumed and often hidden diverts from the reality of women's partial labour contribution to agricultural production and their preference towards non- and off-farm income opportunities, ideally in urban areas. This diversity of household strategies falls outside the conceptualization of the family farms in the literature as well as outside the scope of the new agrarian policy. Equally, intra- and extra-household gendered power constellations remain unclear.

CONCLUSION

As is clear from the available literature, gender-related issues are emerging that raise new questions for future research. From the literature reviewed above, these issues concern the composition of the rural labour force, their value orientation, and survival strategies. Regarding the rural labour force, some studies show an

ageing and, sometimes coincidingly, feminizing rural labour force. In the case where private farms are going to be run more and more often by older women, with the youth commuting or migrating to urban areas, agrarian reform by way of continued privatization might not appear as effective policy. Demographic analyses of the rural labour force could give clues as to the extent to which this observation is persistent. The next issue, value orientation, appears contradictory. On the one hand, a rural conservatism supports motherhood and domesticity as female values. On the other hand, an urbanist orientation, already part of the life style in the collectives where a rural producer in a job-segregated production organization resembles an industrial worker of a town, heavily demotivates workers to take on the responsibilities and risks associated with private farming. Lastly, household survival and accumulation strategies exhibit diverse farm- and non-farm activities as well as off-farm activities. A 'family farm' in which all members exclusively devote their productivity to the farm operation might be more the exception than the rule. All these issues might be related towards the scale of the farm; hence future research should work from a perspective of social differentiation and put attention to poverty. Gender differences will most likely become apparent when more attention is paid to age, value orientation, and coping strategies.

Already recorded in other contexts (e.g. Safiliou-Rothschild 1985; Whatmore 1994), comparable and reliable statistical data are necessary to provide a basis for further research questions. These data should disaggregate the household and reveal gender-differentiated access to land, agricultural and non-agricultural labour and the possibly contradictory and conflictive relationships between landownership and labour within the household and between households. In a situation of legal uncertainty, economic insecurity and conflicting values, it is furthermore important to undertake micro-level studies and collect as many accounts as possible about women's own perceptions, interpretations, fears and visions. Only a new wave of oral history, life stories and action-oriented research can highlight the unique historic processes occurring presently in post-communist societies. Such accounts would provide a multi-faceted picture and could lead to some important considerations and questions regarding the further propagation of the 'family farm' model.

As has been revealed through gender-oriented development studies as well as from rural gender studies in Europe, diversity among women working in agriculture is a striking feature. For rural gender studies in East-Central and Eastern Europe, diversity is also a major characteristic, not to be overlooked. That diversity is not only due to different cultural and historic contexts, but also due to both the privatization process and to the persistence of small-scale private plots. Unraveling this invisibility would demonstrate that diversity.

As a final remark, gender studies centres, private or attached to academic institutions, are the most suitable

environment for this kind of research. A strong backing from a women's movement that emphasizes the plight of rural women would provide the moral impetus to conduct those studies that would link gender to the agricultural sector. The topic should not be left solely to sociologists, economists or political scientists, but requires the questions and approaches of a creative, however frustrated, new generation of activists.

REFERENCES

- ABRAHAM, R.: Women and rural development in contemporary Estonia. *Rur. Hist.*, 5, 1994 (2): 217-226.
- AGARWAL, B.: Rural women and high yielding variety rice processing technology. *Women in Rise Farming*, Manila, IRR 1985: 307-336.
- AHMAD, Z.: The plights of rural women. *Int. lab. Rev.*, 119, 1982: 425-438.
- ASLANBEIGUI, N. - PRESSMAN, S. - SUMMERFIELD, G. (eds.): *Women in the age of economic transformation. Gender impact of reforms in post-socialist and developing countries*. London, Routledge 1994.
- BARBIC, A.: Farm women in Slovenia: Endeavour for Equality. *Agric. hum. Values*, 10, 1993 (4): 13-25.
- BERGMANN, T.: The re-privatization of farming in Eastern Germany. *Sociol. Rur.*, 34, 1992 (2/3): 305-316.
- BONANNO, A.: Some reflections on Eastern European Agriculture. An introductory essay to the social issue on "Agriculture in Eastern Europe". *Agric. hum. Values*, 10, 1993 (4): 2-10.
- BROOKS, K.: Land reform and farm restructuring in Russia. *World Bank*, Washington D.C. 1994.
- BURG, van der M. - ENDEVELD, M. (eds.): *Women on family farms. Gender research, EC policies and new perspectives*. Circle for Rural European Studies, Dutch Network on Farm and Rural Women's Studies, Wageningen 1994.
- CONNELL, R.: *Gender and Power. Society, the person and sexual politics*. Polity Press, Cambridge 1987.
- DEERE, C. - LEON DE LEAL, M.: Class and economic analysis for the study of women and economic change. In: ANKER, R. - BUVINIC, M. - YOUSSEF, N. (eds.): *Women's role and population trends in the Third World*. Routledge: London 1988: 87-114.
- EINHORN, B.: *Cinderella goes to the market. Citizenship, gender and women's movement in East Central Europe*. London: Verso 1993.
- FINK, M. - GRAJEWSKI, R. - SIEBERT, R. - ZIEROLD, K.: Rural women in East Germany. In: ASLANBEIGUI, N. - PRESSMAN, S. - SUMMERFIELD, G. (eds.): *Women in the age of economic transformation. Gender impact of reforms in post-socialist and developing countries*. London, Routledge 1994: 282-295.
- FUNK, N. - MUELLER, M. (eds.): *Gender politics in post-communism. Reflections from Eastern Europe and the former Soviet Union*. Routledge, London 1993.
- HUDECKOVA, H. - LOSTAK, M.: The influence of collectivization and decollectivization on the development of rural communities in the Czech Republic. *J. rur. Coop.*, 20, 1992 (2): 111-126.
- JANOS, A.: Continuity and change in Eastern Europe: Strategies of post-communist politics. *E. Eur. Polit. Soc.*, 8, 1994 (1): 1-31.
- KOWALCZUK, I.: Women and family farms in Poland. PLAS, VAN DER L. - M. FONTE (eds.): *Rural gender studies in Europe*. Assen, Van Gorcum 1994: 108-111.
- MAJEROVA, V.: Reconstitution of private farm family households in the Czech Republic. In: CECORA, J. (ed.): *Economic behaviour of family households in an international context*. Society for Agricultural Policy Research and Rural Sociology Bonn 1993: 100-108.
- MAUREL, M.-C.: *Resistances paysannes*. Le Monde diplomatique, 1993 avril.
- MOGHADAM, V. (ed.): *Privatization and democratization in Central and Eastern Europe and the Soviet Union: The gender dimension*. Wider, United Nations University, Helsinki 1992.
- MOGHADAM, V. (ed.): *Gender and the development process in a changing global environment*. Wider, United Nations University, Helsinki 1993.
- MUELLER, K.: Vom Postkommunismus zur Postmodernität? Zur Erklärung sozialen Wandels in Osteuropa. *Koeln. Z. Soziol. Sozial-psychol.*, 47, 1995 (1): 37-64.
- NEUBAUER, R.: Rückkehr der Junker? *Die Zeit*, 1994, Nr. 36, 2. September: 28.
- PLAS, VAN DER L. - FONTE, M. (eds.): *Rural gender studies in Europe*. Assen, Van Gorcum 1994: 108-111.
- Pourova, M.: Women in agriculture under market conditions (in Czech), *VSZ Praha*, 35, 1992: 86-95.
- REPASSY, H.: Changing gender roles in Hungarian agriculture. *J. rur. Stud.*, 7, 1991 (1/2): 23-29.
- REPASSY, H.: Farm women's interests in agricultural and rural development. In: BURG, VAN DER M. - ENDEVELD, M. (eds.): *Women on family farms. Gender research, EC policies and new perspectives*. Circle for Rural European Studies, Dutch Network on Farm and Rural Women's Studies, Wageningen 1994: 91-98.
- SAFILOS-ROTHSCHILD, C.: Policy, theoretical and methodological issues regarding statistics on women in agriculture. In: Workshop on Improvement of Statistics in Women in Agriculture, 21-31-October 1985, Rome, FAO.
- SHANIN, T.: Soviet agriculture and perestroika: Four models. *Sociol. Rur.*, 29, 1989 (1): 7-22.
- WHATMORE, S.: Theoretical achievements and challenges in European rural gender studies. In: PLAS, VAN DER L. - FONTE, M. (eds.): *Rural gender studies in Europe*. Assen, Van Gorcum 1994: 39-49.
- ZIMMERMANN, S.: Seminar Gender in transition. *Vrouwenberaad Nieuws* 17, April, Vrouwenberaad Ontwikkelingssamenwerking, Den Haag 1995: 26-29.

Arrived on 12nd August 1996

Contact address:

Brigitte Holznier, Women and Autonomy Centre (VENA), Leiden University, P.O. BOX 9555, 2300 RB Leiden, Wassenaarseweg 52, The Netherlands

POKYNY PRO AUTORY

Časopis uveřejňuje původní vědecké práce, krátká sdělení a výběrově i přehledné referáty, tzn. práce, jejichž podkladem je studium literatury a které shrnují nejnovější poznatky v dané oblasti. Práce jsou uveřejňovány v češtině, slovenštině nebo angličtině. Rukopisy musí být doplněny krátkým a rozšířeným souhrnem (včetně klíčových slov).

Autor je plně odpovědný za původnost práce a za její věcnou i formální správnost. K práci musí být přiloženo prohlášení autora o tom, že práce nebyla publikována jinde.

O uveřejnění práce rozhoduje redakční rada časopisu, a to se zřetelem k lektorským posudkům, vědeckému významu a přínosu a kvalitě práce.

Rozsah vědeckých prací nemá přesáhnout 15 stran psaných na stroji včetně tabulek, obrázků a grafů. V práci je nutné používat jednotky odpovídající soustavě měrových jednotek SI (ČSN 01 1300).

Vlastní úprava rukopisu má odpovídat státní normě ČSN 88 0220 (formát A4, 30 řádek na stránku, 60 úhozů na řádku, mezi řádky dvojité mezery), k rukopisu je vhodné přiložit disketu s prací pořízenou na PC v některém textovém editoru, nejlépe v T602, a s grafickou dokumentací. Tabulky, grafy a fotografie se dodávají zvlášť, nepodlepují se. Na všechny přílohy musí být odkazy v textu.

Pokud autor používá v práci zkratky jakéhokoliv druhu, je nutné, aby byly alespoň jednou vysvětleny (vypsány), aby se předešlo omylům. V názvu práce a v souhrnu je vhodné zkratky nepoužívat.

Název práce (titul) nemá přesáhnout 85 úhozů. Jsou vyloučeny podtitulky článků.

Krátký souhrn (Abstrakt) je informačním výběrem obsahu a závěru článku, nikoliv však jeho pouhým popisem. Musí vyjádřit všechno podstatné, co je obsaženo ve vědecké práci, a má obsahovat základní číselné údaje včetně statistických hodnot. Musí obsahovat klíčová slova. Nemá překročit rozsah 170 slov. Je třeba, aby byl napsán celými větami, nikoliv heslovitě. Je uveřejňován a měl by být dodán ve stejném jazyce jako vědecká práce.

Rozšířený souhrn (Abstract) je uveřejňován v angličtině, měly by v něm být v rozsahu cca 1–2 strojopisných stran komentovány výsledky práce a uvedeny odkazy na tabulky a obrázky, popř. na nejdůležitější literární citace. Je vhodné jej (včetně názvu práce a klíčových slov) dodat v angličtině, popř. v češtině či slovenštině jako podklad pro překlad do angličtiny.

Úvod má obsahovat hlavní důvody, proč byla práce realizována a velmi stručnou formou má být popsán stav studované otázky.

Literární přehled má být krátký, je třeba uvádět pouze citace mající úzký vztah k problému.

Metoda se popisuje pouze tehdy, je-li původní, jinak postačuje citovat autora metody a uvádět jen případné odchylky. Ve stejné kapitole se popisuje také pokusný materiál.

Výsledky – při jejich popisu se k vyjádření kvantitativních hodnot dává přednost grafům před tabulkami. V tabulkách je třeba shrnout statistické hodnocení naměřených hodnot. Tato část by neměla obsahovat teoretické závěry ani dedukce, ale pouze faktické nálezy.

Diskuse obsahuje zhodnocení práce, diskutuje se o možných nedostacích a práce se konfrontuje s výsledky dříve publikovanými (požaduje se citovat jen ty autory, jejichž práce mají k publikované práci bližší vztah). Je přípustné spojení v jednu kapitolu spolu s výsledky.

Literatura musí odpovídat státní normě ČSN 01 0197. Citace se řadí abecedně podle jména prvních autorů. Odkazy na literaturu v textu uvádějí jméno autora a rok vydání. Do seznamu se zařadí jen práce citované v textu. Na práce v seznamu literatury musí být odkaz v textu.

Na zvláštním listě uvádí autor plné jméno (i spoluautorů), akademické, vědecké a pedagogické tituly a podrobnou adresu pracoviště s PSČ, číslo telefonu a faxu, popř. e-mail.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Original scientific papers, short communications, and selectively reviews, that means papers based on the study of technical literature and reviewing recent knowledge in the given field, are published in this journal. Published papers are in Czech, Slovak or English. Each manuscript must contain a short and a longer summary (including the key words).

The author is fully responsible for the originality of his paper, for its subject and formal correctness. The author shall make a written declaration that his paper has not been published in any other information source.

The board of editors of this journal will decide on paper publication, with respect to expert opinions, scientific importance, contribution and quality of the paper.

The paper extent shall not exceed 15 typescript pages, including tables, figures and graphs.

Manuscript layout shall correspond to the State Standard ČSN 88 0220 (quarto, 30 lines per page, 60 strokes per line, double-spaced typescript). A PC diskette should be provided with the paper, written in an editor program, preferably T602, and with graphical documentation. Tables, figures and photos shall be enclosed separately. The text must contain references to all these annexes.

The **title** of the paper shall not exceed 85 strokes. Subtitles of the papers are not allowed either.

Abstract is an information selection of the contents and conclusions of the paper, it is not a mere description of the paper. It must present all substantial information contained in the paper. It shall not exceed 170 words. It shall be written in full sentences, not in form of keywords, and comprise base numerical data including statistical data. It must contain key words. It should be submitted in English and if possible also in Czech or Slovak.

Introduction has to present the main reasons why the study was conducted, and the circumstances of the studied problems should be described in a very brief form.

Review of literature should be a short section, containing only literary citations with close relation to the treated problem.

Only original method shall be described, in other cases it is sufficient enough to cite the author of the used method and to mention modifications of this method. This section shall also contain a description of experimental material.

In the section **Results** figures and graphs should be used rather than tables for presentation of quantitative values. A statistical analysis of recorded values should be summarized in tables. This section should not contain either theoretical conclusions or deductions, but only factual data should be presented here.

Discussion contains an evaluation of the study, potential shortcomings are discussed, and the results of the study are confronted with previously published results (only those authors whose studies are in closer relation with the published paper should be cited). The sections Results and Discussion may be presented as one section only.

The citations are arranged alphabetically according to the surname of the first author. References in the text to these citations comprise the author's name and year of publication. Only the papers cited in the text of the study shall be included in the list of references. All citations shall be referred to in the text of the paper.

If any abbreviation is used in the paper, it is necessary to mention its full form at least once to avoid misunderstanding. The abbreviations should not be used in the title of the paper nor in the summary.

The author shall give his full name (and the names of other collaborators), academic, scientific and pedagogic titles, full address of his workplace and postal code, telefon and fax number or e-mail.

OBSAH – CONTENT

Homolková J., Vokatý P., Homolka J.: Právní aspekty začlenění ČR do EU se zřetelem na oblast agrárního sektoru – Legal aspects of CR incorporating into EU with regard to agrar sector	389
Sůvová H., Pletichová D.: Rozvoj trhu půdy před vstupem ČR do EU – The development of the land market before Czech Republic joining EU	393
Tvrdoň J.: Předpokládané změny vývoje Společné zemědělské politiky – Assumed development of Common Agricultural Policy	399
Svatoš M.: Konceptní rámec pro formování agrární politiky – Conceptual frame for agrar policy forming	405
Rosochatecká E., Tomšík K.: Finské zemědělství a jeho integrace do Společné zemědělské politiky – Finnish agriculture and its integration into Common Agricultural Policy	411
Tvrdoň J., Peterová J.: Možnosti modelování zemědělského trhu – Some possibilities of market modelling	415
Žídková D.: Vývojové tendence v poptávce po potravinách v domácnostech zemědělců – Development tendencies of the food products demand in farmer's households	421
Havlíček J., Získal J.: Měkké metodologie v Systémech pro podporu rozhodování – Soft methodologies in the Decision Support Systems	425
INFORMACE – INFORMATION	
Informace o kolokviu pořádaném Nadací Alexandra von Humboldta v Praze	434
RECENZE – RECENSION	
Dufek J.: Macháček O.: Finanční a pojistná matematika	435